

Т. Н. Ермекова, К. Ә. Бертiлеуова,
Р. А. Абишева

ҚАЗАҚ ТІЛІ

1-бөлім

Арнайы мектептердің (сыныптардың)
көру қабілеті бұзылған (нашар көретін)
10-сынып оқушыларына арналған оқулық

Қазақстан Республикасының
Оқу-ағарту министрлігі ұсынған

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі
институтының сарапшыларымен келісілді

Алматы
2022

ӘОЖ
КБЖ
Е

Төмендегі оқу басылымы бойынша басылады:

Ермекова Т. Н. ж.б.

Е Қазақ тілі. Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. / Ермекова Т. Н., Бертілеуова К. Ә., Абишева Р. А. – Нұр-Сұлтан: «Арман-ПВ» баспасы, 2019. – 240 б.

Қазақстан Республикасының Оқу-ағарту министрлігінің тапсырысы бойынша «ӘБЕО орталығы» ЖШС-інде үлкейтілген қаріпке бейімделген. 2 бөлімді. / 1-бөлім. – Алматы, 2022. – 256 б.

ISBN
1-бөлім. – 256 б.
ISBN

ӘОЖ
КБЖ

ISBN (1-бөлім)
ISBN (Жалпы)

© Ермекова Т. Н.,
Бертілеуова К. Ә.,
Абишева Р. А., 2019
© «Арман-ПВ» баспасы, 2019

Оқулықта қолданылған шартты белгілер

Оқылым. Ұсынылған тақырып негізінде мәлімет беретін мәтіндермен танысып, мәтін жанры мен негізгі мәселені айқында.

Тыңдалым және айтылым. Оқулық соңында берілген мәтіндерді немесе сілтеме бойынша ғаламтор материалдарын тыңдап, оны жеткізуге, ой қорытындысын жасауға дағдылан.

Ойтүрткі. Оқылым айдарында берілген мәселеге қатысты өзіңнің білім қорың мен ойлау жүйіріктігіңді көрсет.

Жазылым. Оқылым және тыңдалым материалдары негізінде өз ойыңды жазбаша сауатты жеткізуге тырыс.

Ереже. Әдеби тіл нормалары бойынша анықтамалар берілді. Анықтамалармен танысып, мұқият зерделе, оларды іс жүзінде дұрыс қолдануды үйрен.

Ғибратты сөз. Тағылымы мол даналық сөздерден тәлім ал.

Артық болмас білгенің. Тақырып жөніндегі тың деректер, қызық мәліметтермен таныс. Ол да сенің білім көкжиегіңді кеңейтеді.

Үй тапсырмасы. Тақырып бойынша алған білімің негізінде үйде өз бетіңше ізденіп, тапсырманы орындауға тырыс.

АЛҒЫ СӨЗ

Қымбатты оқушылар!

Тіл сөйлеу үстінде өмір сүреді және адамзаттың аса маңызды қатынас құралы қызметін атқарады. Қазақ тілін оқытудағы жаңа буын оқулықтарының басты мақсаты да осыған негізделген.

Енді сендер «Қазақ тілі» пәні бойынша әртүрлі тақырыптардың аясында ұсынылған оқу мәтіндерімен жұмыс жасайсыңдар. Біртіндеп дамып келе жатқан ғаламдандың пайдасы мен зиянын саралауға, әлемдік бәсекелестік үдерісінде елдікті сақтау жолдарын түсіндіруге арналған «Жаһанданду мәселелері» тақырыбындағы ақпараттар сендердің ой-өрістеріңді кеңейтіп, тұлғалық қабілеттеріңді дамытуды көздейді.

Қазақстан бүгінде әлемнің өркениетті елдер қатарынан орын алу үшін дамудың

жаңа сатысына көтерілуді нақты мақсат етіп, айқын бағдар алып отыр. Осы бағыттағы әлемдік деңгейде еліміздің мерейін өсіріп, мәртебесін арттырған шара – «Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстан. ЭКСПО-2017» тақырыбы бойынша жинақталып ұсынылған.

«Адам құқығы мен бостандығы», «Отбасы және демографиялық өзгерістер» тақырыптарында – отбасы жайлы, демографиялық мәселелер хақында тың әрі қызықты мәліметтермен танысасыңдар. Сондай-ақ ғылым-білімнің атқаратын қызметі мен рөлі туралы «Биотехнология және гендік инженерия келешегі», қоршаған ортаны сақтаудың қажеттігі мен мүмкіндіктері жайлы «Табиғи ресурстарды тиімді пайдалану» тақырыптарынан пайдалы мағлұмат аласыңдар. «Бұқаралық ақпарат құралдары» тақырыбы бойынша берілетін тың да тосын мағлұматтар сендердің қызығушылықтарыңды туғызатыны сөзсіз. «Әлемдегі қақтығыстар және бейбітшілік» атты тақырып

сендердің азаматтық көзқарастарыңды қалыптастыруға, дүниежүзінде болып жатқан сан қилы оқиғалар мен соғыс апаттарының зардабын түйсінулеріңе көмектеседі деп ойлаймыз.

Жоғарыда аталған лексикалық тақырыптар бойынша берілген алуан түрлі ақпараттар, өзіндік және шығармашылық тапсырмалар сөйлесім әрекетінің түрлерін меңгерулеріңе, сонымен қатар қазақ тілінің стильдері мен синтаксис саласына қатысты білімдеріңді дамытуға мүмкіндік береді. Онда тыңдаған мәтіндерді түсініп, талдауға; оқыған, тыңдаған оқу материалдары төңірегінде достарыңмен ой бөлісуге, пікір таластыруға бағытталған тапсырмалар ұсынылады. Бұл сендердің тақырып бойынша ұсынылған мәтіндермен тиімді жұмыс істеулеріңе, меңгерген білім деңгейлеріңді анықтауға, зейін-зерделеріңді жетілдіруге оң ықпал етеді деп сенеміз!

Оқулық авторлары

I бөлім

ЖАҒАНДАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

СТИЛИСТИКА

Бөлімді оқып-білу арқылы сендер:

- Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н. Ә. Назарбаевтың 2017 жылдың 31 қаңтарында Қазақстан халқына жолдаған Жолдауымен танысасыңдар;
- Жолдауда көрсетілген жаһандануға қатысты өзекті мәселелерді талқылайсыңдар;
- әдеби тіл нормалары бойынша сөздердің дұрыс жазу принциптерін анықтайсыңдар;
- стильдік ерекшеліктерге сай тілдік бірліктерді дұрыс қолдана білуді үйренесіңдер;
- шығармашылық бағыттағы тапсырмалармен жұмыс істейсіңдер.

Үш тілді меңгеру, білу – жаһандаған әлемге жолдама деген сөз.

(Н. Назарбаев)

§ 1. Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік

1. Сызба түрінде берілген ақпаратпен толықтырып, аралас мәтінді тұтас мәтін етіп оқыңдар.

Табысты өткен екі жаңғыру арқылы баға жетпес тәжірибе жинақтадық. Біз енді алға батыл қадам басып, үшінші жаңғыруды бастауға тиіспіз.

Бұл жаңғыру – қазіргі жаһандық сын-қатерлермен күрес жоспары емес, болашаққа, «Қазақстан-2050» Стратегиясы мақсаттарына бастайтын сенімді көпір болмақ. Ол Ұлт жоспары – «100 нақты қадам» базасында өткізіледі.

Мен оның бес негізгі басымдығын көріп отырмын. Олар экономиканың әлемдік өсімінің жоғары қарқынын қамтамасыз етуге және 30 озық елдің қатарына қарай тұрақты түрде ілгерілеуге лайықталған.

I басымдық – экономиканың технологиялық жаңғыртылуы

Денсаулық сақтау, білім беру және т.б. салаларда технологияның озық үлгілерін қолдану

3D-принтинг

мобильді банкинг

онлайн-сауда

цифрлық қызмет көрсету

II басымдық – жаңа индустриялар құру, сонымен бірге дәстүрлі базалық салаларды дамыту

өнеркәсіп

көлік пен логистика

агро-өнеркәсіп

құрылыс секторы т.б.

III басымдық – еңбек нарығын жаңғырту

Жаңа индустрия құру арқылы жұмыспен қамту

Азаматтардың нақты табысын өсіру

IV басымдық – адами капитал сапасын жақсарту, білім беру жүйесін өзгерту

Білім беруді экономикалық өсудің жаңа моделінің орталық буынына айналдыру

Оқу бағдарламаларын баланың сыни ойлау қабілетін, өз бетімен іздену дағдыларын дамытуға бағыттау

Қазақ тілінің басымдығы сақталады. Оның әрі қарай дамуына зор көңіл бөлінеді. Сонымен қатар бүгінде ағылшын тілі – жаңа технология, жаңа индустрия, жаңа экономика тілі.

Қымбатты достар!

Қазақстан – жас, көпұлтты, болашағына сенімді және қарқынды дамып келе жатқан мемлекет! Біз тәуелсіз Қазақстанның 25 жылдық даму жолынан өттік. Алдағы 25 жылда бұдан да биік белестер күтіп тұр.

Мемлекет құру жолында теңдессіз, мол тәжірибе жинап, жаңа кезеңге қадам басып отырмыз. Алдымызда қандай қиындықтар кездессе де, оларды еңсере алатынымызға сенімдімін. Біздің басты күшіміз – бірлікте.

Қазақстанды кейінгі ұрпақ үшін бұдан да өсіп-өркендеген елге айналдырамыз!

(Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына
Жолдауы. 2017 жылғы 31 қаңтар)

2. Жолдауда көтерілген мәселелердің жаһандануға қатысын қалай түсіндіресіңдер? Ойларыңмен бөлісіңдер.

Стиль. Сөйлеу стилі

Стиль дегеніміз – өмірдің белгілі бір саласында қолданылып, тарихи қалыптасқан тілдік құралдардың жүйесі. Тіл қолданысына қарай стиль мынадай топтарға ажыратылады:

- 1) сөйлеу стилі;
- 2) кітаби-жазба стиль.

Сөйлеу стилі. Сөйлеу тілі адамдардың бір-бірімен күнделікті қатынасында пайдаланылады. Сөйлеу тілі диалогтен құралады. Диалог репликалар (диалог үстінде қарсылық білдіру, құптау мәнінде айтылатын қысқаша жауап) тізбегінен тұрады да, қысқа, тұжырымды болып келеді.

Сөйлеу тілінің ерекше бір түрі – монолог. Монолог – бір кісінің сөзі, ол күрделі ойға құрылып, әртүрлі тәсілмен жеткізіледі.

3. Аудиожазбадан (03. mp3) Жолдау туралы журналистер мен қоғам қайраткерлерінің пікірін тыңдап, негізгі ойды анықтаңдар. Мәтінде айтылған ойға өз көзқарастарыңды білдіріңдер.

Елбасының қанатты сөздері

- Үш тілді меңгеру, білу – жаһанданған әлемге жолдама алу.

- Кез келген мемлекеттің өзегі – оның бірегей мемлекеттік тілі.

- Үштілділікті дамыту – қажеттілік. Қазірдің өзінде қазақстандықтардың 20%-ы ағылшын тілін меңгерді.

4. Елбасының қанатты сөздерін негізге ала отырып, «Жаһандану дәуіріндегі үштілділік» тақырыбында сұхбаттасыңдар. Сөйлеу стиліне тән репликаларды қолданыңдар.

5. Үлгіні негізге алып, үй тапсырмасын «WhatsApp» желісінде талқылаған диалогті жалғастырыңдар. Стилін анықтаңдар. Желіде сауатты жазу қаншалықты маңызды?

Сәлем!
Қалайсың?

Сәлем!
Жақсы.

Үй тапсырмасын
қалай жаздың?

6. Оқылым мәтініндегі сызбаларда көрсетілген мәліметтің ішінен өздерің үшін маңыздысын таңдап алып, өз позицияларыңды дәлелдеп, пікірлеріңді жазыңдар. Сөз саны – 80. Бұл жазбаларың қай жанрға жатады? Дәлелдеңдер.

7. Елбасы Жолдауынан алынған үзіндіде айтылған ойға қатысты өз ұсыныстарыңды жазыңдар. Сөз саны – 100-120.

§ 2. Жаһандану дәуірі мен ана тілі

1. Жаһандану дәуіріндегі ана тіліміздің жай-күйі қандай болмақ? Өз ойларыңды ортаға салыңдар.

2. Мәтінді түсініп оқып, тақырыбын, қызметін, құрылымын, тілдік ерекшелігін алдыңғы сабақтағы оқылым мәтінімен салыстыра талдаңдар.

Жаһандану және мемлекеттік тіл

Жаһанданудың тілдегі көрінісі қалай болуы мүмкін деген сауалға жауап беру үшін, тілмен бірге халықтың, ұлттың басынан өткен кезеңдерге көз жүгіртуге тура келеді. Ең алдымен айтарымыз – Ғабит Мүсіреповтің сөзімен бейнелеп түсіндірсек, «біз – сағат санап, күн санап өскен ел емес, замана таңбаларын санап өскен елміз».

Бұл не деген сөз? Бұл – «ғасырлар бойы өз сөйлеу өнері, ойлау мектебі бар көне дәуірлерден келе жатқан ежелгі жұртпыз, өркениет келбетін жасаған елміз» деген

сөз. Бұл – бір. Екіншіден, халқымыз ұшыраған репрессияға ана тіліміз де ұшырады. Тілге қатысты құндылықтар мен ұлы ойшылдардың ой-пікірлері ұлтымыздың қолына кейін тиді. Мәселен, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, Ж. Аймауытұлының құнды пікірлері мен еңбектері халыққа олар ақталған соң тиді.

Тілші ғалымдар А. Байтұрсынұлының, Қ. Жұбановтың, Н. Сауранбаевтың көзқарастары мен пікірлері басқа ұлттардың ойшылдары ұсынған көзқарастардан кем емес еді. Бірақ олар қазақ халқына, одан әрі әлемге жетті ме? Жеткен жоқ. Осының бәрі тоталитарлық режімнің қазақ тіліне салған тұсауынан болды. Айта берсек, мұндай мысалдар көп.

Соған қарамастан, барлық рухани, мәдени құндылықтарды сақтап, ұрпақтан ұрпаққа, ХХІ ғасырға аман алып жеткен ұлы құндылық – тіл, қасиетті қазақ тілі. Ұлы ойшылдар тіл арқылы дүниені тану мен бағалаудың өзгеше үлгісін қалыптастырды,

халық ретінде, ұлт ретінде өмір сүрудің тілдік кеңістігін жасады. Бұл – бір-екі жылда жеткен жетістік емес.

Қазақ тілінің бұдан бес-он жыл бұрынғы кеңістігі мен жағдайы қалай еді, қазір қалай? Қазіргі уақытта әкесі мен атасы қазақша әрең сөйлеп, өз ойын қазақша қиналып жеткізгенімен, баласы немесе немересі қазақша әлдеқайда еркін сөйлейтін отбасын жиі кездестіруге болады. Бұл – мәселенің басы ғана.

Осындай күрделі кезеңдерге жаңадан қалыпты жағдайға түсіп келе жатқан қазақ тілін жаһанданудың көлеңкесіне қалдыру қаупі қазір бәрімізді де алаңдататыны сөзсіз.

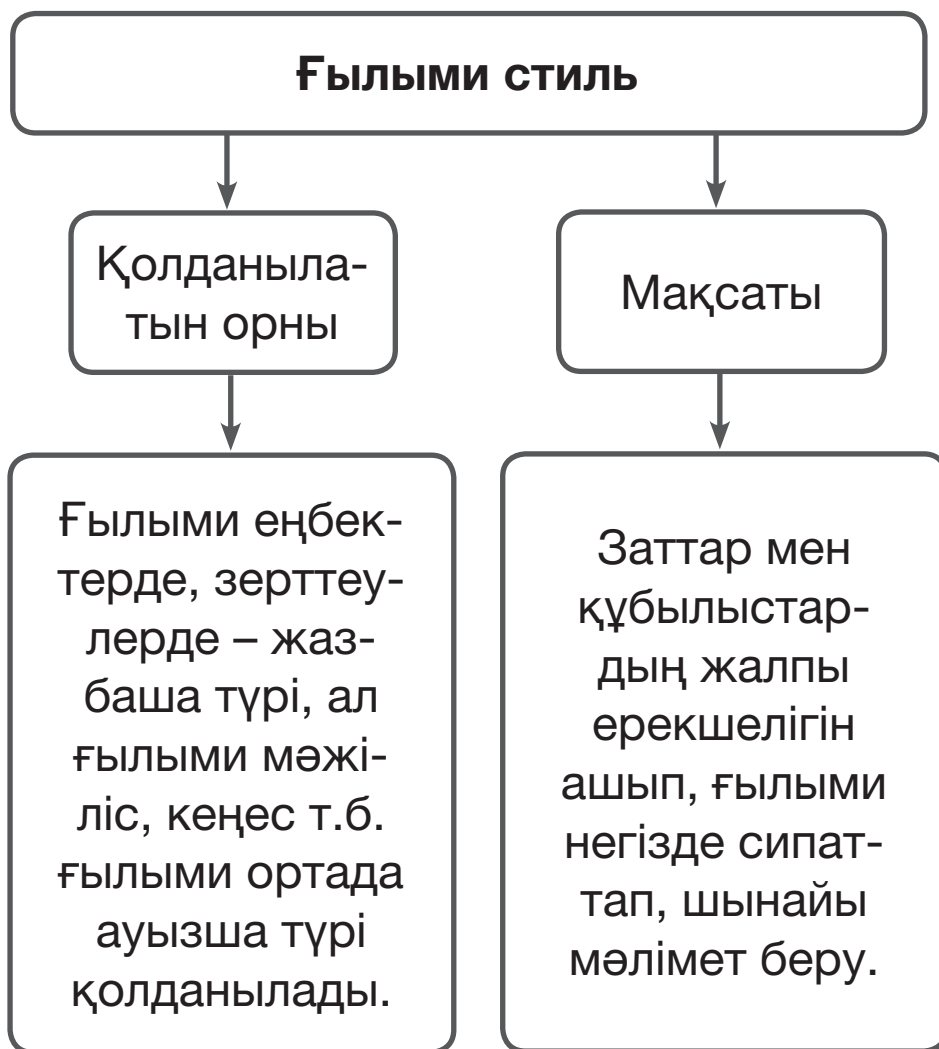
Жаһандану кезеңінде тәуелсіздігімізді сақтап қалғымыз келсе, ең әуелі тілімізді қорғай отырып, оның мемлекеттік тіл ретінде тамыр жаюына бәріміз бірдей жауап бергеніміз жөн.

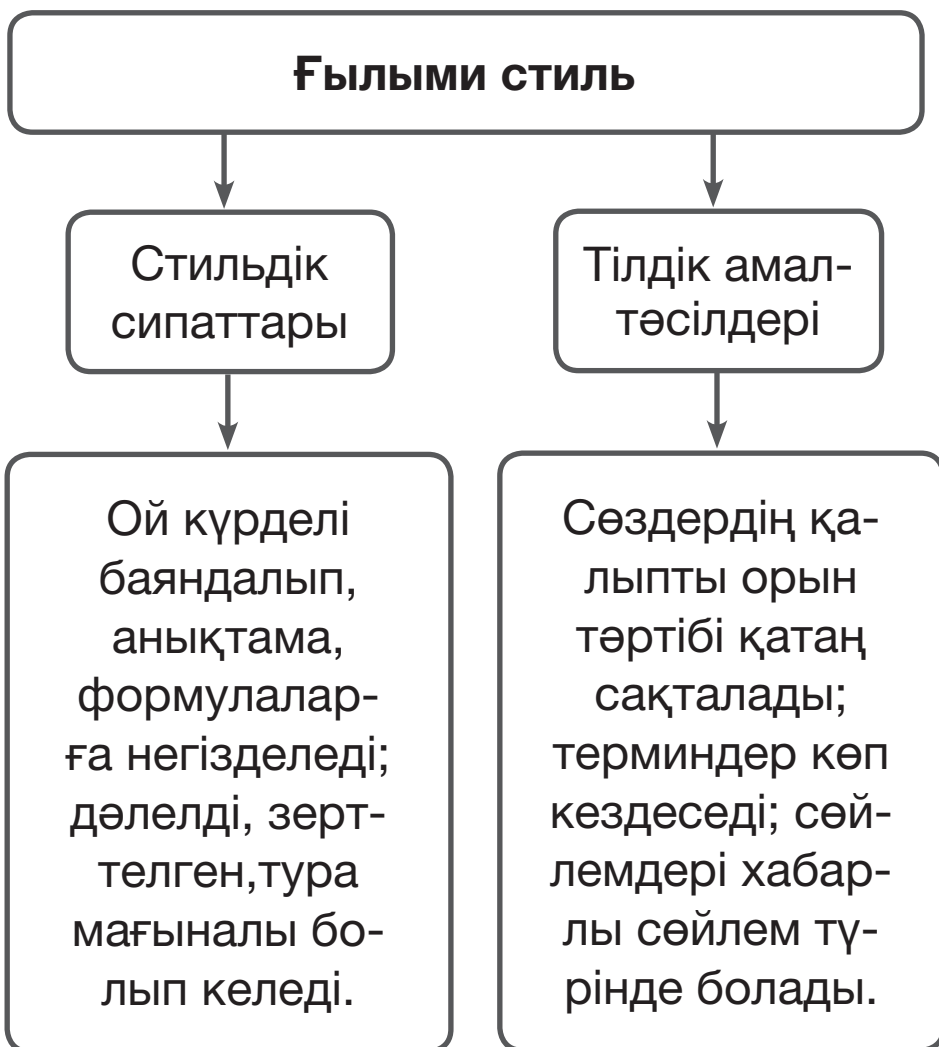
(Фаузия Оразбаева)

Ғылыми стиль

Ғылыми стиль – жазба стильдің бір түрі.

Ғылыми стильде зерттеу нысаны болатын зат не құбылыс ғылыми негізде сипатталып, дәлелдеуді қажет етеді. Ал пікір дұрыстығын дәлелдеу үшін, нақтылық, логикалық және мазмұн дәлелділігі қажет.

Ғылым салаларының ерекшеліктеріне қарай әр саланың арнайы термин сөздері болады. Мысалы: тіл білімінде **лингвистика, лексика, фразеология, семасиология** т.б.; физикада **анод, вакуум, атом, атомдық салмақ, шама** т.б.

Жалпылама лексиканың кейбір сөздері белгілі бір ғылымның саласында қолданылуына байланысты термин сөзге айналады.

3. Мәтіннен ғылыми стильге тән тілдік ерекшеліктерді табыңдар. Өртүрлі ғылым саласына тән сөздерді топтап жазыңдар.

Қазіргі таңдағы қазақ қоғамындағы ұлттық бірліктің дамуын қамтамасыз ететін рухани байлық пен материалдық өндірісті бейнелейтін негізгі құралдың мемлекеттік тіл екенін сезіну тіл зерттеу мәселесіне бұрынғыдан басқаша қарауымызды қажет етеді. Олай дейтін себебіміз – мем-

лекеттік тілімізді бекемдей түсу жолында жауапкершілік пен тиянақты істер өте қажет. Мәселен, ономастика, топонимика саласында қазақ сөздерінің молынан көрініс табуы, жер-су, елді мекен атауларының ана тілімізде өрнектеліп, бір жүйеге түсуі – маңызды мәселе. Себебі ана тіліміздің дамуы топонимдермен тығыз байланысты.

Географиялық атауларда (топонимдер) физикалық-географиялық, тарихи-этнографиялық, тұрмыс-тіршілікті, экологиялық мәселелерді қамтитын ақпараттар бар. Ал ақпарат белгілі заңдылықтарға негізделіп, кез келген халықтың әлеуметтік-экономикалық даму жағдайын анықтайды. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ халқы мыңдаған жыл бойы байтақ Еуразия кеңістігін игеру барысында аумақтық топонимдерде өз тіліне тән атаулар қалдырды. Түркі түбірлі топонимдер Қиыр Шығыстағы Камчаткадан Еуропаның

батысы, Кавказ елдері мен Ресей жерінде, тіпті Африканың солтүстік бөлігінде, оңтүстігі Декан үстіртінен Еуразия құрлығының солтүстік жиегіне дейін, сонымен қатар Батыс Қытай, Моңғолия жерінде де кездесетіні мәлім.

(Қуат Сапаров)

Елбасының қанатты сөздері

- Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде.

- Қазақ тілі 2025 жылға қарай өмірдің барлық саласында үстемдік етіп, кез келген ортада күнделікті қатынас тіліне айналады. Осылайша тәуелсіздігіміз бүкіл ұлтты ұйыстыратын ең басты құндылығымыз – туған тіліміздің мерейін үстем ете түседі.

- Тәуелсіздіктің негізгі тірегі – ұлттың тілі, діні, ділі. Тәңірдің адам баласына жасаған сыйы – тіл. Ол – қасиетті де қас-терлі. Оның бойында өзекті жанды өзіне

тартып тұратын керемет күш бар. Тілде бүкіл тіршілік тұрғандай.

- Тіл – ұлттың аса игілікті әрі оның өзіне тән ажырағысыз белгісі. Тілдің тағдыры – баршамыздың қолымызда.

- Біз барша қазақстандықтарды біріктірудің басты факторларының бірі – еліміздің мемлекеттік тілін, барлық қазақтардың ана тілін одан әрі дамытуға күш-жігерімізді жұмсауымыз керек.

4. Берілген екі пікірдің бірін жақтап, ойталқы өткізіңдер.

1. Қазақ тілі – тұрмысымыздың барлық саласында кеңінен қолданылатын, сұранысқа ие тіл.

2. Еліміздегі кей азаматтар қазақ тілін үйренуге құштар емес, себебі мемлекеттік тілдің қажеттілігін сезінбейді.

5. Ойталқыда көтерілген екі пікірдің бірін жақтап, эссе құрылымы мен даму желісін сақтап, аргументті эссе жазың-

дар. Елбасының қанатты сөздерінен пайдаланыңдар. Сөз саны – 100.

6. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.

1. «Дүниежүзі қауымдастығындағы қазақ тілінің орны» тақырыбында ғылыми стильде презентация дайындаңдар.

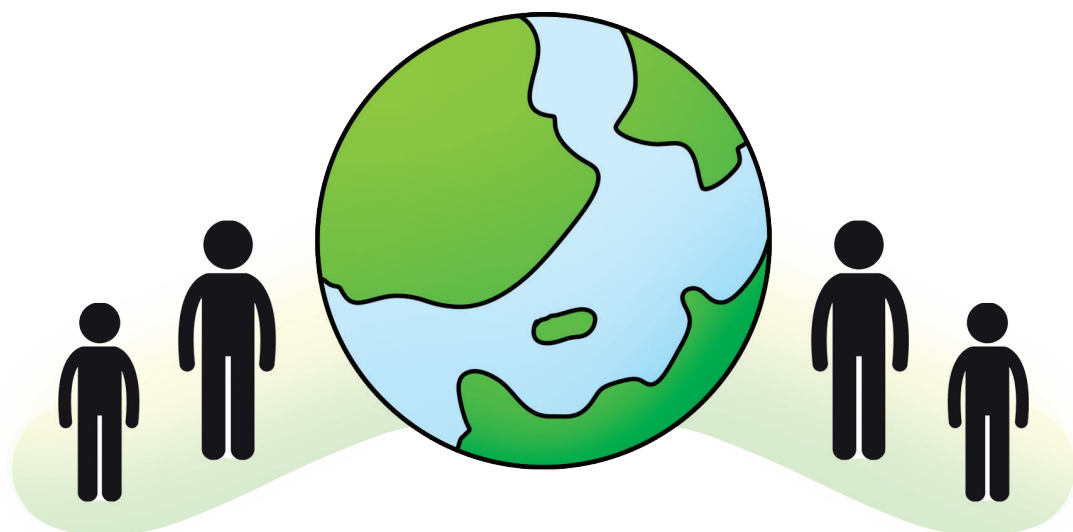
2. Бүгінгі сабақта өздеріңе ұнаған пікірді «Қосжазба күнделігі» әдісімен түсіндіріп жазыңдар.

Маған ұнаған пікір	Түсіндірме (комментарий)

§ 3. Қазіргі заманғы жаһандық мәселелер

1. Мәтінді суреттегі ақпаратпен толықтырыңдар.

Жаһандану адамзат қоғамының барлық саласын қамтиды. Атап айтсақ:

- саяси;
- мәдени;
- экономикалық;
- этникалық;

- аумақтық;
- ақпараттық-коммуникациялық.

Жаһандану дегеніміз – бір-бірімен тығыз экономикалық, ғылыми-техникалық, саяси, мәдени байланыстағы біртұтас адамзат қауымдастығының қалыптасуы. Ол – біздің көз алдымызда өте тез қарқынмен жүріп жатқан процесс. Еліміз басқа елдермен экономикалық, сауда-саттық қарым-қатынасқа түсіп дамып келеді. Алысқа бармай-ақ, өзімізге қарайықшы. Киген киіміміз Еуропа, Қытай, Түркия елдерінде тігілген. Германия, Америка, Оңтүстік Корея елдерінен шыққан көліктерді мініп жүрміз. Күнделікті қолданатын тұрмыстық техника да бізге шет елден келіп жатыр. Тіпті ыдыс-аяқты да көрші Қытай елінен аламыз. Ал ішетін шайымызды Үндістан өндіруде. Мұндай мысалдарды шексіз келтіре беруге болады. Біз де өз кезегімізде басқа елдерге мұнай мен газды, жүн мен мақтаны, қара және түсті металл мен таскөмірді т.с.с. жіберіп жатырмыз.

Жаһандану – жағымды да жағымсыз жақтары, ерекшеліктері бар процесс. Жаһанданудан сырт қалу қаншалықты мүмкін болмаса, оған қарсы күресу де соншалықты мүмкін емес. Сондықтан зерттеу арқылы оның жағымсыз жақтарына сақтықпен қарау қажет.

(Райхан Әбішева)

2. Сендердің ойларыңша, соңғы жылдары қоғамдық өмірде жаһандану термині неліктен жиі қолданылып жүр?

Кітаби-жазба стиль

Кітаби-жазба стильдер – әдеби тілдің өмірдің белгілі саласында пайдаланылып, танылған стильдер түрі. Олар әр саладағы атқаратын қызметіне қарай ісқағаздар мен ресми стиль, публицистикалық стиль, ғылыми стиль және көркем әдебиет стилі болып жіктеледі. Публицистикалық стиль қоғамдық, саяси өмірдегі маңызды мәселелерді

талқылау мақсатында қолданылатын тілдік бірліктердің қолданысын; ресми-іскерлік стиль экономика, құқық, дипломатия салалары мен мемлекеттік орындардағы құжаттардың тілін; көркем әдебиет стилі көркем әдебиетте (проза, поэзия, драматургия) сөздердің қолданысы мен қызметін; ғылыми стиль ғылым салаларындағы тілдік бірліктердің қолданысын қарастырады.

3. Аудиожазбадан (04. mp3) «Жаһандық мәселелерді шешуде Қазақстанның орны» атты қоғамдық-саяси хабардан алынған үзіндіні тыңдап, негізгі ойды анықтаңдар. Мәтіндегі пікірге өз көзқарастарыңды білдіріп, сыни тұрғыдан баға беріңдер.

«Жаһандану» терминін алғаш рет 1983 жылы Гарвард бизнес мектебінің профессоры Теодор Левитт ұсынған болатын. Осы ұғыммен ол дүниежүзіндегі нарықтардың бірігуін атады... Осыдан соң «Жаһандану» ұғымы жапон

зерттеушісі Кеничи Омаэнің еңбектерінен көрініс тапты...

«Жаһандану» термині алғаш капиталдың қозғалысы, қаржы әрі биржалық нарықтардың интеграциясын бейнелеу үшін қолданылды.

XX ғасырдың соңғы он жылдығында қырғи-қабақ соғыстың аяқталуына байланысты саяси процестер, орасан зор көлемдегі экологиялық қауіп-қатерлер, біртұтас планетаның ортақ екенін сезінуге әкелген экономикалық өзара тәуелділіктің артуы «жаһандану» құбылысына экономикалық қана емес, сондай-ақ саяси, тарихи, географиялық және мәдени сипат беріп, оның барынша кеңеюіне алып келді.

(Ақмарал Арыстанбекова)

4. Кітаби-жазба стильдің бір түрін тыңдап, сол стильде қазіргі заманғы жаһандық мәселелер туралы 5 сөйлем жазыңдар.

5. Сабақта жинақталған материалдар негізінде «Қазіргі заманғы жаһандық мәселелер» тақырыбында аргументті эссе жазыңдар. Сөз саны – 100.

6. Қазіргі заманғы жаһандық мәселелерді «ПСМТ формуласымен» қорытындылаңдар.

1-сөйлем: «Менің ойымша,...».

2-сөйлем: «Мен оны былай түсінемін...».

3-сөйлем: «Оны мына деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын...».

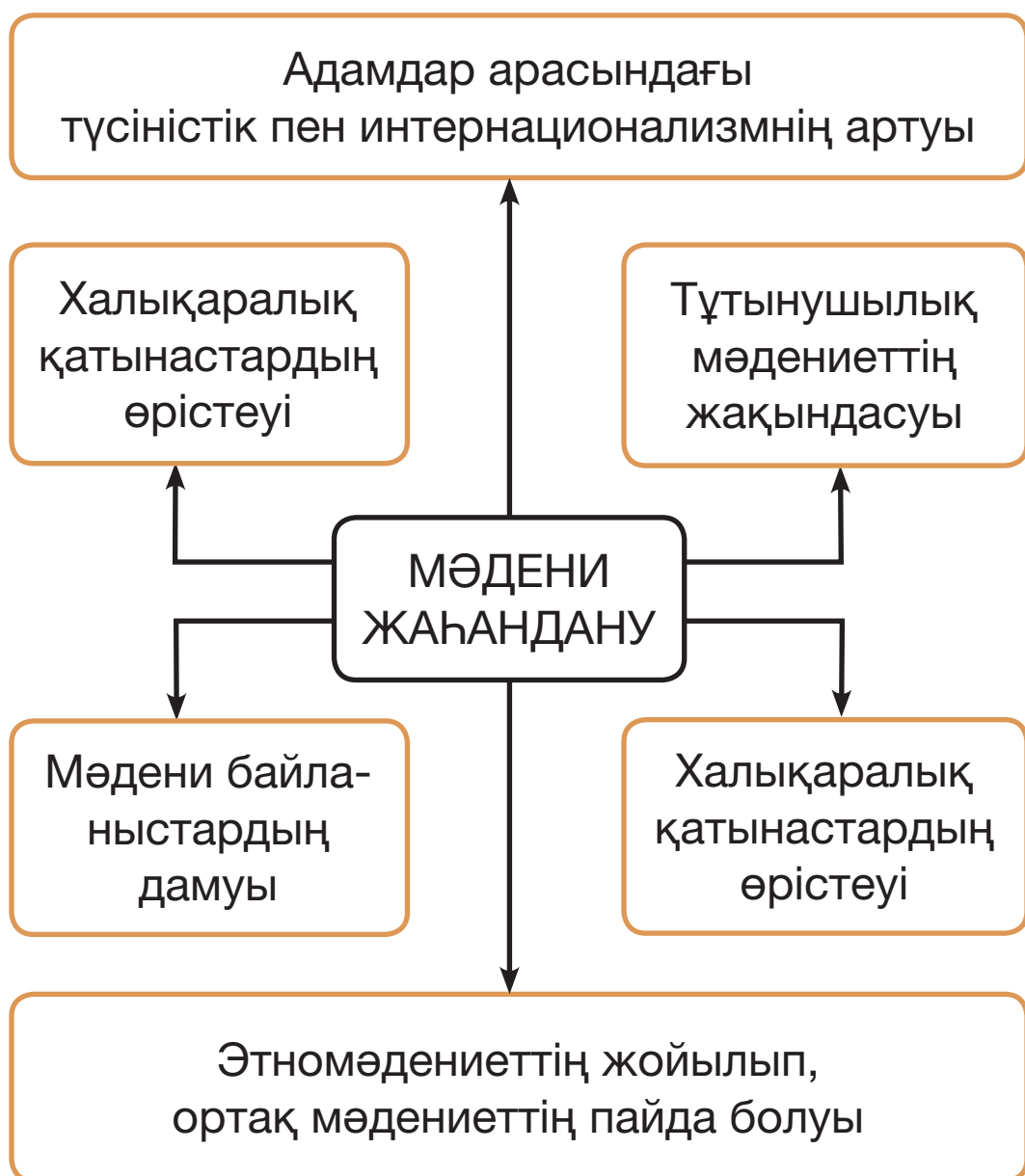
Соңғы сөйлем: «Осыған байланысты мен мынадай қорытынды шешімге келдім...».

§ 4. Мәдени жаһандану процесі

1. Мәтінді сызбадағы мәліметтермен толықтырып оқыңдар. Сызбадағы мәліметтерді өңдеңдер.

Жаһанданудың негізгі мағынасы «халықаралық бірігу» дегенді білдіреді. Ол үрдіс ретінде де сипатталады. Бұл үрдіс – экономикалық, технологиялық, мәдени-әлеуметтік және саяси күштердің жақындасуы. Жаһандану экономикалық, ақпараттық, саяси, экологиялық, мәдени және тағы басқа болуы мүмкін.

Халықаралық мәдени құбылыстар ұлттықты ығыстырып, оларды ұлтаралыққа айналдыруы мүмкін. Көпшілік мұны ұлттық мәдени құндылықтарды жоғалту деп түсініп,

ұлттық мәдениеттің жандануы үшін күреседі. Мәдени жаһандануда ортақ ғаламтор үлкен рөл атқарады. Сондай-ақ жыл санап халықаралық туризм кеңінен етек алуда.

2. Мәтінді мәдени жаһандануға қатысты қандай мәліметтермен толықтыруға болады?

3. Екі топқа бөлініп, жаһандануға қатысты екі түрлі көзқарастың (жағымды жағы/жағымсыз жағы) бірін жақтап, ойталқы өткізіңдер.

Публицистикалық стиль

Публицистикалық стиль жұртқа үндеу, үгіт айтуда пайдаланылады. Мұндай үндеуге, үгітке қоғам үшін дәл сол кезеңде мәні зор мәселелер тақырып болады. Басты стильдік сипаты: мұнда қолданылатын сөз үндеу мәнінде жұмсалады. Сөз эмоционалды-экспрессивті сипатта болады (дем беруші, көшбасшы т.б.).

Публицистикалық стиль эмоционалды-экспрессивтік сипаты жағынан көркем әдебиет стиліне жақын, ал фактіні толық және жүйелі баяндау тәсілі жағынан ғылыми стильге жақын. Публицистикалық стильдің жазбаша түріне газет, журналдардағы саяси тақырыпқа жазылған мақалалар, очерктер т.б. шығармалар, ал ауызша түріне шешендік сөздер жатады.

Мәдениет – қоғамның заттық-рухани салалары тарапынан жасампаздықпен дүниеге келген «перзенті», яғни мирасы. Сол мирасты иемденушілер әр дәуірде оған қамқор болып, төл мәдениетінің жанашыры екендігін тілімен емес, ісімен дәлелдей білуі қажет. Әйтпесе ондай қоғам өз мирасының иесі емес, жетімегі болып шыға келеді. Мұндай жағдай қоғам үшін берекетсіздік пен хаостың туындауы-

на әкеліп соғады. Ал хаос ешқашан ұзаққа созылмайды. Оның орны басқа мәдениеттер тарапынан оп-оңай толтырыла салады. Өзінің «менін» ұмытқан адам – қаңбақ. Оның мақсаты мен бағытын тек «жел» ғана анықтайды. Мәдениетін ұмытқан қоғамның да ахуалы осындай.

(Досай Кенжетай)

4. Ойталқыда көтерілген екі пікірдің бірін жақтап, «Артық болмас білгенің» айдарымен берілген пікірге де өз көзқарастарыңды білдіріп, аргументті эссе жазыңдар. Сөз саны – 80-100.

5. Өздерің жазған аргументті эсседегі тілдік бірліктердің (эмоционалды-экспрессивті сипаттағы сөздерді қолдану, фактіні толық және жүйелі баяндау) публицистикалық стильге тән екенін дәлелдеңдер.

6. Мәдени жаһандану процесіне байланысты қосымша ақпараттар жинап, презентация дайындаңдар.

§ 5. Латын әліпбиіне көшу – жаһандану талабы

1. «Латын графикасына көшу - заман талабы» деген пікірге қалай қарайсыңдар?

2. Екі мәтіннің құрылымы мен тілдік ерекшелігін салыстырыңдар.

«Қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы» ҚР Президентінің 2017 жылғы 26 қазандағы №569 Жарлығына өзгеріс енгізілсін:

1. Аталған Жарлықпен бекітілген латын графикасына негізделген қазақ тілі әліпбиі осы Жарлыққа қосымшаға сәйкес жаңа редакцияда жазылсын.

2. Осы Жарлық жарияланған күннен бастап қолданысқа енгізіледі.

(Қазақстан Республикасының Президенті
Н. Ә. Назарбаев, Астана, Ақорда,
2018 жылғы 19 ақпан)

Латын графикасына негізделген қазақ тілі әліпбиі

№	Жазылуы	Дыбыс	№	Жазылуы	Дыбыс
1	Aa	[a]	17	Áá	[ҏ]
2	Áá	[ə]	18	Oo	[o]
3	Bb	[б]	19	Óó	[ə]
4	Dd	[д]	20	Pp	[п]
5	Ee	[e]	21	Qq	[қ]
6	Ff	[Ф]	22	Rr	[р]
7	Gg	[г]	23	Ss	[с]
8	Ĝĝ	[Ғ]	24	Tt	[т]
9	Hh	[х], [h]	25	Uu	[ү]
10	Ii	[i]	26	Úú	[у]
11	İi	[и], [й]	27	Vv	[в]
12	Jj	[Ж]	28	Yy	[ы]
13	Kk	[к]	29	Ýý	[у]
14	Ll	[л]	30	Zz	[з]
15	Mm	[м]	31	Sh sh	[ш]
16	Nn	[н]	32	Ch ch	[ч]

Латын графикасына көшу – заман талабы

Көрші буындардың, дыбыстардың бір-біріне ықпал жасап, өзара ұқсауы үндестік заңы (сингармонизм) деп аталады. Сингармонизм гректің **syn** – «бірге» және **harmoni** – «байланысу», «үндесу» деген сөздерінен шыққан. Сингармонизм заңдылықтары бойынша сөздің алғашқы буыны жуан болса, келесі буындары да жуан және оған жалғанатын қосымша да жуан болады. Сөздің алғашқы буыны жіңішке болса, келесі буыны да жіңішке және оған жалғанатын қосымша да жіңішке болады.

Осының бәрінің негізінде Ахмет Байтұрсынұлының: «Қазақ сөзі екі түрлі: бір түрі – жуан, екінші түрі – жіңішке. Жуан сөздің ішіндегі дыбыстарының бәрі жуан болады, жіңішке сөздің ішіндегі дыбыстарының бәрі де жіңішке болады», – деген пікірі жатыр.

Бұдан шығатын қорытынды: қазақ жазуына негізделген латын графикасының мүмкіндігі сингармонизм заңына тікелей тәуелді.

Біріншіден, әлемдік тәжірибені ескере отырып, латын әліпбиінің реттік орналасу тәртібін сол күйінде қалдырдық. Мысалы, ағылшындар, немістер, итальяндар, түріктер, тіпті әзірбайжан мен өзбектердің латын әліпбиінің орналасу реті (кейбір ерекшеліктерді қоспағанда) бірдей. Ал айтылуы, оқылуы басқаша. Біз әріптердің дыбысталуын сол күйінде қалдырдық.

Екіншіден, латын әліпбиін пайдаланатын елдерге ортақ заңдылық – транскрипция. Транскрипция сөздің оқылуын, дыбысталуын білдіреді. Сондықтан Қазақстандағы жазу тілі латын графикасына көшкен жағдайда, оның транскрипциясы қоса ұсынылады.

Қоғам дамуының заманауи талаптарына лайық болу үшін, қазақ жазуының латын графикасына көшуі – мемлекеттік деңгейдегі мәселе. Әлемдегі елдердің 70%-дан астамы латын қарпін қолданады. ХХІ ғасырда латын әліпбиі технология, ақпарат, коммуникация тіліне айналып отыр. Бұл оның экономикалық тиімділігін де айқындайды.

(Арман Байқадам)

3. ХХІ ғасырда латын әліпбиіне көшу мәселесі неліктен өзекті болып отыр? Дәлелдеріңді келтіріп, ойларыңды ортаға салыңдар.

Ресми іскерлік стиль

Ресми іскерлік стиль – түрлі құжаттардың стилі. Атап айтсақ:

- кеңсе құжаттары (өтініш, қолхат, түсініктеме, жеделхат, жолдама және т.б.).
- іскерлік құжаттар (халықаралық келісімшарттар, мемлекеттік актілер, заңдар, үкімдер, жарғылар, нұсқаулықтар, қызметтік хаттар, іскери қағаздар және т.б.).

Әдеби тіл стильдерінің ішінде ресми ісқағаздар стилі басқалардан өзінің тұрақтылығы мен тар шеңберлі қолданыс ерекшелігімен сипатталады.

Ресми іскерлік стиль өзінің түрлі жанрлары мен мазмұндарына қарамас-тан, барлығына бірдей ортақ белгілермен сипатталады.

Олар:

- тілдік құралдардың тұрақты пайдаланылуы, ықшамдылық, шағындық;
- материалдың стандартты орналас-тырылуы, белгілі бір үлгінің міндеттілігі (жеке куәлігі, түрлі дипломдар, туу және неке туралы куәліктері, ақшаға байла-нысты құжаттар және т.б.);
- терминологияның, атаулардың (заң, дипломатия, әскери, әкімшілік және т.б.) кеңінен қолданылуы, ерекше лексика (ресми, кеңселік) қорының болуы, қыс-қарған сөздер мен аббревиатуралар қолданылуы;
- ерекше грамматикалық құрылысы-ның болуы, түрлі тұрақты сөз тіркесте-рінің қолданылуы.

4. Мәтіндегі пікірге өз көзқарастарыңды біл-діріп, сұхбаттасыңдар.

Қазақ жазуына реформа жасау қажет-тілігі жайлы өз басым аз жазып, аз айтып жүрген жоқпын. Осы мәселенің басы-

қасында жүрген маман болғандықтан, жазу реформасына тағы да бір оралуға тура келіп отыр.

Ең алдымен, қазақ тілінің өзіне ғана тән төл дыбыс құрамының басын ашып алайықшы... Өйткені көбіміз дәл осы мәселеге келгенде шорқақпыз. Оған себеп жылдар бойғы «орыстандыру» саясаты болды. Ең жанға бататыны, орыс тілінің «игі ықпалы» деген сылтаумен, өткен ғасырдың 50-жылдары төл сөздеріміздің жазылу емлесіне қосылған **и**, **у** тәрізді таңбалар (дыбыс емес) болды. Оқулық біткен осы күнге дейін түгел сол жапсырмадан арыла алмай келеді.

Мектептен (тіптен балабақшадан) бастап «қазақ тілінде 42 дыбыс бар» деген тоқпақпен өскен ұрпақтан не сұрайсыз? Өзгені былай қойғанда, қазақ тілінің мұғалім-оқытушыларының өзі осыған ұйып қалған...

(Әлімхан Жүнісбек)

5. Үш мәтінді салыстырып, «Т кестесіне» жазыңдар.

Мәтіндердің ұқсастығы		
Мәтіндердің айырмашылығы		
I оқылым (жарлық) мәтіні	II оқылым мәтіні	Сұхбат мәтіні
Мақсаты		
Стилі		
Тілдік ерекшелігі мен құрылымы		

6. Қосымша материалдарды пайдаланып, «Латын әліпбиіне көшу қаншалықты маңызды?» тақырыбында аргументті эссе жазыңдар. Сөз саны – 80-100.

7. Латын графикасына негізделген қазақ жазуымен жаһандануға байланысты болып жатқан әлемдегі өзгерістер туралы достарыңа хат жазыңдар.

§ 6. Жаһандағы қымбат 7 бренд

1. Тақырыпқа қарап, сабақтың не туралы болатынына болжам жасаңдар. Сендерге қандай бренд ұнайды?

2. Мәтіннің құрылымы мен тілдік ерекшелігіне қарап, қай стильде жазылғанын анықтаңдар.

«Forbes» журналының америкалық нұсқасы жыл сайын түрлі рейтингтер жүргізіп отырады. Соның ішінде әлемдегі ең қымбат 100 брендінің тізімін көпшілік асыға күтеді.

Тізімге 15 мемлекеттің 20 түрлі сала бойынша қызмет атқаратын компаниялары енген.

Ендеше, әлемнің ең қымбат 7 брендімен таныс болайық.

Р.с.	Әлемдік брендтер	Нарықтық бағасы
1	Apple	145,3 миллиард доллар
2	Microsoft	69,3 миллиард доллар
3	Google	65,6 миллиард доллар

4	Coca-Cola	56 миллиард доллар
5	IBM	49,8 миллиард доллар
6	McDonald's	39,5 миллиард доллар
7	Samsung	37,9 миллиард доллар

Тізімде 100 компания бар. 2015 жылы енген жаңа бес компания: Lego (82-орын), PayPal (97-орын), Mini (98-орын), Moët & Chandon (99-орын) және Lenovo (100-орын).

Жаңа рейтингте автокөлік және жоғары технологиялық компанияларының бәсі артық. Олардың жартысына жуығы Америкада тіркелген. Тоғыз компания Германияға, жеті компания Жапонияға және тағы жетеуі Францияға тиесілі.

Үздіктердің қатарына көршілес Ресей мемлекеті енбеді. Бұл рейтинг қаржылық нәтижесіне және бәсекеге қабілеттілігіне байланысты жасалды.

(7kun.kz)

3. Аудиожазбадан (05. mp3) «Қазақстандық бренд «Monde Selection» алтын сапа белгісін алды» атты мәтінді тыңдап, ондағы ойға сыни тұрғыдан баға беріңдер.

Ісқағаздарының үлгілері

Өтініш – жұмысқа қабылдау, жұмыстан шығару, басқа жұмысқа ауысу, демалыс беру және т.б. туралы өтінішпен ұйымға немесе лауазымды тұлғаға бағытталған құжат.

Үлгі:

Жаңақала ауданының
әкімі
Қуаныш Ербатыровқа
Абылай хан көшесі,
24-үйде тұратын
Қасым Құраловтан

ӨТІНІШ

Мені штаттық кестеге сәйкес 2018 жылдың 1 қазанынан бастап ... лауазымына қызметке алуыңызды сұраймын.

01.10.2019.

Қолхат

Мен, 9 «А» сынып оқушысы Еріков Әділ, мектептің оқу залынан уақытша пайдалану үшін «Қазақстан» энциклопедиясын (баға-

сы 1000 теңге) алдым. Кітапты бір аптада қайтарып беремін деп міндеттенемін. Жеке сәйкестендіру нөмірі (ЖСН) ...

15 ақпан 2019 жыл

(қолы)

Өмірбаян – жеке адамның өмір жолы хронологиялық тәртіпте қысқаша жасалған ресми құжат. Өмірбаян оқуға түсу, жаңа қызметке орналасу т.б. кезінде жазылады. Онда азаматтың аты-жөні, туған жылы, күні, айы және туған жері, ұлты, отбасы жағдайы, білімі, бітірген оқу орындары, қызметі мен жұмыс тәжірибесі туралы және т.б. қосымша мәліметтер көрсетіледі.

Түйіндеме немесе резюме (фр. résumé – «айтылған я жазылған мәселенің қысқаша түйіні») – белгілі бір тұлға жайлы нақты, қысқа мәлімет беретін ісқағазының бір түрі. Жұмысқа орналасатын адам түйіндемеге білімі, біліктілігі, жеткен жетістігі, кәсіптік шеберлігі, жұмыс тәжірибесі, не нәрсеге икемділігі бар екені туралы толық жазуы керек. Түйіндеме сол адамның кең көлемдегі визит карточкасы іспеттес.

Бұл құжаттың ерекшелігі: үміткердің еңбек өтілі туралы мәліметтің кері хронологиялық тәртіпте берілуі, яғни ең соңғы қызмет орнынан бастап жазылады.

Үлгі:

- аты-жөні;
- туған жылы, күні, айы, туған жері;
- ұлты;
- жынысы;
- мекенжайы, телефоны;
- отбасы жағдайы;
- азаматтығы;
- білімі;
- бітірген оқу орындары;
- кәсіби біліктілігі мен кәсіби тәжірибесі;
- тілдік дағдылары;
- компьютерлік сауаттылығы;
- жеке қасиеттері (жауапкершілігі, адамдармен қарым-қатынас орнатуға бейімділік, ұстамдылық, мақсаттылық, ұйымдастырушылық, басқарушылық қабілеттер, ұжыммен жұмыс істей білу, ұқыптылық, алға қойған міндеттерге шығармашылық көзқарас т.б.)

- қызығушылығы (саяхатқа шығу, би, домбырада ойнау, кітап оқу т.б.) туралы мәлімет, қосымша ақпараттар (мақтау грамоталары, сертификаттар, наградалар, патенттер т.б.)

4. Үлгілер бойынша бренд өндіретін кәсіпорынға қызметке тұру үшін құжаттарыңды (өтініш, түйіндеме, өмірбаян) дайындаңдар. Стильдік ерекшеліктерге сай тілдік бірліктерді дұрыс қолданыңдар.

«Сымбат» сән үйі

Тек қана ел ішінде емес, шетелде де аса танымал қазақстандық брендтің бірі деп «Сымбат» сән үйін айтуға болады. Дәл осы «Сымбат» еліміздің тарихында алғаш рет 1972 жылы шетелде ұлттық киім үлгісін ұсынған еді. 65 жылдан аса тарихы бар сән үйінде осы кезге дейін 150 000-нан аса эксклюзивті киім үлгісі көрсетілді. Жылына екі рет «Haute Couture» және «prêt-à-porter» халықаралық сән апталықтарында өз киімдерін ұсынады. Талантты суретші, «Сымбаттың» арт-директоры Балнұр Асанова-

ның арқасында аталмыш сән үйі көптеген халықаралық сыйлықтың иегері болды. Балнұр Асанова көбіне қазақы нақыштағы киім үлгілерін тігеді. «Сымбат» – Мәскеу, Дубай, DC Fashion week, Сібір сән апталықтарының тұрақты қатысушысы.

5. «Сымбат» сән үйі шығарған ұлттық киімдердің қазақ мәдениетін әлемге танытудағы рөлі туралы ой қорытындысын жасап, эссе жазыңдар. Сөз саны – 100.

6. Егер сендер отандық бренд өндіретін кәсіпорын ашсаңдар, логотипі қандай болғанын қалайсыңдар? Төмендегі суреттерден қажетті мәлімет ала отырып, өз логотиптеріңді сипаттаңдар.

7. Қазақстандық брендтер туралы мәліметтер жинақтап, оларды кесте, диаграмма, сызба немесе сурет арқылы бейнелеңдер.

§ 7. Жаһандану процесіндегі Қазақстанның құндылық бағдарлары

1. Сендердің ойларыңша, әлемдік жаһандану процесі Қазақстанға қалай әсер етуде?

1. Сызбадағы мәліметтерді өңдеп, мәтінді толықтырып оқыңдар.

Қазіргі жаһандану процесі жүріп жатқан кезеңде Қазақстан қоғамының өз мүдделерін қорғай отырып, даму үрдістерін өзінше жүргізгені дұрыс болар еді.

Біздің пікірімізше, Қазақстанда бұл үшін барлық алғышарт қалыптасқан және ХХІ ғасырда Қазақстан әлемдік мәдени кеңістікке көп мәдениетті тоғыстыра отырып, өзіндік келбетін айқындаған өркениет ретінде енетіні күмән туғызбайды.

М.Әуезовтің «Ел болам десең, бесігіңді түзе» деген ұлағатты сөзі қазақ халқының өмірлік принциптерінің біріне айналуы қажет.

Бұл үшін төмендегідей міндеттерді жүзеге асыру қажет

Отбасылық құндылықтарды сақтау және кеңінен насихаттау, отбасы мен неке институттарының дәстүрлі формаларын дамыту

Қалалық және ауылдық аймақтардағы мәдени және бұқаралық спорт кешендерін қайта қалпына келтіру

Мәдени процесстерді ақпараттық қамтамасыз ету. Мерзімді басылымдарды, телеарналарда хабарларды жарыққа шығару

Ұлттық құндылықтарды қалыптастыруға бағытталған әдебиет пен өнерге қоғамдық және мемлекеттік қолдау көрсету

Қорытындылай келгенде, осы аталған жұмыстардың жүзеге асырылғандығын құптаймыз.

(ҚазҰУ хабаршысынан)

3. Оқылым мәтініндегі мәліметтерді қарастырып, ой түйінін жасаңдар. Негізгі ақпаратты тезис түрінде беріңдер.

Көркем әдебиет стилі

Көркем әдебиет стилі проза, поэзия, драматургия салаларында жазылған көркем шығармаларда жазбаша; көпшілік алдында, сахнада айтылатын әңгіме, аңыз т.б. жанрларда ауызша қолданылады.

Қарым-қатынас мақсаты – шындықты, ақиқат өмірдегі заттар мен құбылыстарды бейнелеу арқылы оқырман сезіміне әсер ету.

Стильдік сипаты: сөздер образды түрде қолданылады, эмоционалды-экспрессивті болады.

Тілдік амал-тәсілдері: ауыспалы мағынадағы сөздер, синонимдер, көркемдегіш құралдар жиі ұшырасады.

Осылардың бәрі грамматикалық амал-тәсілдерді ерекше қиюластырып қолдану арқылы беріледі.

Қазақстанның мәдени құндылықтары

Тәуелсіздік жылдарында, әсіресе мәдениет саласында айтарлықтай нәтижелерге қол жетті. ХХІ ғасыр талаптарына сәйкес, заманауи үлгіде салынған мәдениет пен өнер ошақтары қазақ елінің арайлап атқан ақ таңымен жараса бүр жарған шұғылалы өрнектері болды.

Мемлекет басшысының идеясымен 2004-2011 жылдары жүзеге асырылған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша рухани қайнарымыз бүтінделіп, мәдени көкжиек әсем әуен рухымен биіктеді. Бұл жоба отандық мәдениет пен ғылымды жаңа деңгейге көтерген һәм тартылған айдыны-

мызды қайта толтырып, шығармашылыққа даңғыл жол ашқан Қазақстан тарихындағы айтулы гуманитарлық іс-шаралардың бірі ретінде ұлттық брендiмiзге, тарихи шежіремізге айналды.

Мәдениет және спорт министрлігінің мәліметіне сүйенсек, бағдарлама аясында Отанымыздың тарихы, археологиясы, этнографиясы мен мәдениеті бойынша 600-ге жуық кітап бір жарым миллион данадан астам таралыммен басылып шықса, олардан бүгінде «Бабалар сөзі», «Әлемдік философиялық мұра», «Әлем әдебиеті кітапханасы», «Ежелгі уақыттан біздің күнімізге дейінгі қазақ халқының философиялық мұрасы», «Қазақ әдебиетінің тарихы» тәрізді құнды еңбектер халқымыздың баға жетпес алтын қазынасы ретінде бағалануда. Ал «Қазақтың дәстүрлі 1000 әні», «Қазақтың дәстүрлі 1000 күйі» альбомдары – «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша қол жеткізілген ауқымды жобалар.

Елдегі ескерткіштерді түгендеу жұмысы қарқынды жүргізілді. Республикалық және

өлкетанулық маңызы бар тарихи және мәдениет ескерткіштерінің тізімдері бекітілді. Соның нәтижесінде Қазақстанның бірнеше облысының (Алматы, Қызылорда, Солтүстік Қазақстан, Ақмола, Павлодар т.б.) және Алматы қаласының тарихи және мәдениет ескерткіштерінің жинағы жарық көрді.

(«Егемен Қазақстан» газетінен)

4. Оқылым мәтініндегі сызбада көрсетілген мәліметтің ішінен өздерің үшін маңыздысын таңдап алып, өз позицияларыңды дәлелдеп, пікір жазыңдар. Сөз саны – 100. Бұл жазбаларың қай жанрға жатады? Дәлелдеңдер.

5. «Артық болмас білгенің» айдарымен берілген мәтіннен көркем әдебиет стиліндегі тілдік бірліктерді табыңдар. Көркемдегіш құралдарды (эпитет, метафора т.б.) синонимдерімен ауыстырып, мәтін стилінің қалай өзгергенін анықтаңдар.

6. «Жаһандану дәуіріндегі қазақ елінің мәдени құндылықтары» тақырыбында презентация дайындаңдар.

II бөлім

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН. «ЭКСПО-2017»

СИНТАКСИС

Бөлімді оқып-білу арқылы сендер:

- тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстан Республикасының жеткен жетістіктерімен, бағындырған белестерімен танысасыңдар;
- егемен елдің қоғамдық өміріндегі өзекті тақырыптарды қарастырып, талқылайсыңдар;
- құрмалас сөйлемнің жасалу жолдарын анықтап, мағыналық түрлерін ажыратасыңдар;
- шығармашылық бағыттағы тапсырмалармен жұмыс істейсіңдер.

Тәуелсіздік – ата-бабамыздың жүздеген жылдармен өлшенетін арман-мақсатының жүзеге асқан ақиқаты.

(Н. Назарбаев)

§ 1. Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік күні

1. «Тәуелсіздік» сөзінің мәнін қалай түсінесіңдер?

2. Мәтінді түсініп оқып, авторына сілтеме жасаңдар, оны айғақтайтын тілдік деректерді көрсетіңдер.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарының бірінде мен альпинистер тобымен Алатаудың мұзарт шыңын бағындыруға шықтым. Шың басына тігілген, тау желінің күшімен құлаш жая желбіреген байрақтың әсері әлі күнге менің есімде... Тәуелсіздік дәуірі дегеніміз – ұлттың шыңырау шетіндегі таудың қатерлі соқпағымен жүргенімен бірдей құбылыс. Алайда біз оны да бағындыра алдық. Осы жылдарда маған көп нәрсені өз көзіммен көруге тура келді. Қауырт жұмысқа толы сол күндердің барша ауыртпалығы мен толқыныстарын, ұйқысыз түндерді санамалау да мүмкін емес. Мен тұтас мемлекеттердің

тағдырына әсер ететін немесе күні бүгінге дейін ықпал-күшін бұрынғыша әлсіретпей ұстап келе жатқан саңлақ саясаткерлермен де, қазіргі әлемнің болмысына тікелей ықпалы бар шешімдер қабылдаған адамдармен де көп кездестім.

1991 жылғы сайлаудан кейінгі бірінші жұмыс аптасында өзім 1991 жылдың 16 желтоқсанында қол қойған «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Тәуелсіздігі туралы» заңның мәтінімен жұмыс істедім. Құқықтық тұрғыда әлемнің саяси картасында дәл осы күні жаңа тәуелсіз мемлекет – Қазақстан Республикасы пайда болды. Осылайша тарихи әділеттік орнап, бабаларымыздың ұлы арманы орындалды. Бұған дейін декларация түрінде ғана болған мемлекеттік тәуелсіздік енді конституциялық негізге ие болды.

Меніңше, Тәуелсіздік күні тек ресми бекітілген мерекелік дата ғана болуға тиісті емес, бұл күннің одан анағұрлым маңызы үлкен мазмұны бар. Ол тәуелсіздік жолын-

дағы күрестің нүктесін қоюмен бірге, оның басталған күні де болды. Бүгін әр қазақстандық оны өзінің жеке тәуелсіздігі мен табысты күні есебінде мерекелей алады.

Әлем жаңа мемлекеттердің қалыптасуына мұқият зер салды. Қазақстанның тәуелсіздігін алғашқы болып Түркия мойындады. Оқиға Тәуелсіздік туралы Заңға қол қойылғаннан кейін бірнеше сағат өткенде жүзеге асты және қазақстандықтар түркіынтымағының мұндай көрінісін жоғары бағалады. Келесі күні Қазақстанды Ресей Федерациясы, 25 желтоқсанда Америка Құрама Штаттары мойындады. 1992 жылдың 3 қаңтарында бұл ұлы державаларға – Қытай, ал жылдың соңына дейін тағы 102 мемлекет қосылды.

1993 жылы 2 наурызда БҰҰ Бас Ассамблеясының пленарлық мәжілісінде Қазақстан Біріккен Ұлттар Ұйымына қабылданып, әлемдік қоғамдастықтың толыққанды мүшесіне айналды.

3. Тәуелсіздікке жету жолында қазақ халқы қандай тарихи кезеңдерді бастан өткерді?

Жай сөйлем

Белгілері

Бір ғана жалаң ойды білдіреді. Жеке сөздерден құралады. Жеке сөйлемге сай дауыс ырғағы да ықшам болып келеді. Әр сөйлемнің аяқталғанына байланысты өзіндік айырымы бар дауыс ырғағымен айтылады.

Мысалы: Мереке қызған кезде жастар алтыбақан тепті. Ұлттық ойын түрлері ойнатылды.

Ереже

Бір немесе бірнеше сөз бен сөз тіркесінен құралып, тиянақты ойды білдіретін сөйлемдерді **жай сөйлем** дейміз.

Құрмалас сөйлем

Екі не одан да көп жай сөйлемнен құралып, күрделі ойды білдіреді. Кейде баяндауыштары тиянақсыз болады, кейде тиянақты болып, бірінші сөйлем екінші сөйлеммен жалғаулық шылау арқылы байланысады. Жеке сөйлемдер бір-бірімен құрмаласып тұрғандықтан, дауыс ырғағы ұласпалы түрде айтылады.

Мысалы: Мереке қызған кезде жастар алтыбақан тепті және ұлттық ойын түрлері ойнатылды.

Ереже

Екі немесе одан да көп жай сөйлемнен құралып, күрделі ойды білдіретін сөйлемдерді **құрмалас сөйлем** дейміз.

4. Оқылым мәтінінен құрмалас сөйлемдерді теріп жазып, жасалу жолдарындағы ерекшеліктерді кестеге түсіріңдер.

Құрмалас сөйлемдер	Құрмалас сөйлемге тән ерекшеліктер	Жай сөйлемнен айырмашылықтары

5. Екі топқа бөлініп, тапсырмаларды орындаңдар.

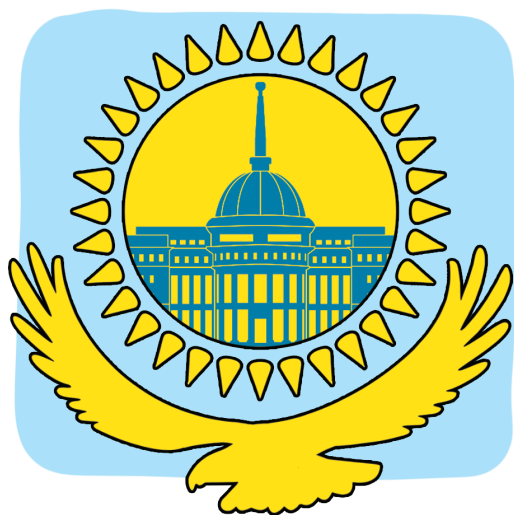
1-топ. Оқылым мәтініндегі негізгі ойды «Қосжазба күнделігі» арқылы талқылаңдар.

Мәтіннен алынған үзінді	Менің пікірім

2-топ. Мәтіндегі деректерді негізге алып, «Тәуелсіздік» сөзінің мағынасын «Топтастыру» әдісімен түсіндіріңдер.

6. Суреттерге қарап, құрмалас сөйлемге мысалдар жазыңдар. Құрмаласқа тән белгілерді кестеге жазыңдар.

Алғашқы жай сөйлемінің баяндауышы қандай?	
Құрамындағы сөйлемдер жалғаулық шылаулар арқылы байланысқан ба?	
Дауыс ырғағы қандай?	

Тәуелсіздік – ата-бабаларымыздың жүздеген жылмен өлшенетін арман-мақсатының жүзеге асқан ақиқаты.

(Нұрсұлтан Назарбаев)

Тәуелсіздіктің жүгі ауыр.

(Дінмұхамед Қонаев)

Біз туған мемлекетіміздің тәуелсіздігін баянды етуге, қуатын арттыруға, оның игілігіне, халықаралық қауымдасстықтағы беделінің өсуіне қызмет етуге парыздармыз.

(Нұрсұлтан Назарбаев)

Біз тәуелсіздікке аңсап, зарығып жеттік. Енді сол тәуелсіздіктің қасиетті белгілерін де ерекше қадірлеуіміз, қастерлеуіміз керек...

Елдігіміздің сыналатын бір тұсы – осы.
(Нұрсұлтан Назарбаев)

7. «Ғибратты сөз» айдарымен берілген нақыл сөздер негізінде ой-талқы ұйымдастырыңдар. Негізгі ойды өмірлік мәселелермен байланыстырыңдар. Ойталқының түйінін жариялаңдар.

8. Бір нақыл сөзді эпиграф етіп алып, оқылым мәтіні негізінде жинақы мәтін жазыңдар. Жұптасып, бір-біріңнің жұмыстарыңды редакциялаңдар: азатжолдарға бөліп, логикалық және стильдік түзетулер енгізіңдер.

9. Қосымша ресурстарды пайдаланып, «Тәуелсіз Қазақстанның тарихи кезеңдері» тақырыбында презентация дайындаңдар. Қолданылған деректерге сілтеме жасаңдар.

§ 2. Тәуелсіз Қазақстанның халықаралық жетістіктері

1. Тәуелсіз Қазақстанның қандай жетістіктерін білесіңдер? Өздерің білетін ақпараттарды ортаға салыңдар.

2. Кестедегі мәліметтерді «Уақыт тізбегі» әдісімен сипаттаңдар. Кестені жаңа деректермен толықтырыңдар.

Тарихи жыл	Жеткен жетістіктер
1991 жыл	1991 жылы желтоқсанның 16-сында Қазақстан өз Тәуелсіздігін жариялады. Оның тұңғыш Президенті болып Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев сайланды. Н.Назарбаев қол қойған алғашқы Жарлықтың бірі – 1991 жылғы тамыздың 29-ындағы «Семей полигонын жабу туралы» Жарлық болды. Елбасының осы батыл қадамы бүгінде дүниежүзіне мәлім

Тарихи жыл	Жеткен жетістіктер
	<p>тарихи фактіге айналды. Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясы біздің ел Президентінің ұсынысын мақұлдап, 29 тамызды Халықаралық ядролық қару-жараққа қарсы күрес күні деп жариялады.</p>
1992 жыл	<p>1992 жылдың 2 наурызында Қазақстан Біріккен Ұлттар Ұйымының толық құқылы мүшесі атанды. Қазір еліміздің БҰҰ, ЮНЕСКО, ЕҚЫҰ (ОБСЕ) секілді 70-ке жуық халықаралық ұйымда өкілдігі бар.</p> <p>Мемлекеттің тәуелсіздігін қамтамасыз ету мақсатында 1992 жылғы қаңтарда еліміздің ішкі істер әскері құрылды.</p>

Тарихи жыл	Жеткен жетістіктер
	<p>Бүкілхалықтық талқылаудан кейін 1992 жылғы маусымда Жоғарғы Кеңестің сессиясы Республиканың жаңа мемлекеттік Туы мен Гербін бекітті. Ту авторы – суретші Шәкен Ниязбеков, Герб авторлары: сәулетшілер Жандарбек Мәлібеков, Шот-Аман Уәлиханов. 11 желтоқсанда Гимн мәтіні бекітілді. Мәтінін жазғандар: Мұзафар Әлімбаев, Қадыр Мырзалиев, Тұманбай Молдағалиев, Жадыра Дәрібаева. Әуенін жазғандар: Мұқан Төлебаев, Евгений Брусиловский, Латиф Хамиди (1944 жылғы нұсқасы сақталды).</p>
	<p>1992 жылы Алматы қаласында Дүниежүзі қазақтарының I Құрылтайы өтті.</p>

Тарихи жыл	Жеткен жетістіктер
1993 жыл	<p>1993 жылғы қаңтардың 28-інде Қазақстан Республикасының тұңғыш Конституциясы қабылданды. Негізгі Заң 4 бөлімнен, 21 тараудан, 131 баптан тұрды.</p>
	<p>1993 жылғы 5 қарашада «Ақша жүйесін тұрақтандыру жөніндегі шұғыл шаралар туралы» Президент жарлығы шықты. Сөйтіп, төл теңгеміз 1993 жылдың 15 қарашасында айналымға түсті.</p>
	<p>Елбасының бастамасымен 1993 жылғы мамыр айында «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Заң қабылданды. Мемлекет кертартпа жүйенің кесірінен еліміздің азаттығы мен тәуел-</p>

Тарихи жыл	Жеткен жетістіктер
	сіздігі жолында құрбан болған азаматтарды ақтап, бәз біреулердің өктем саясатымен жасалған тарихтың қателігін түзеді.
	1993 жылы «Болашақ» бағдарламасы бойынша шетелге жастарды оқыту басталды.
1994 жыл	1994 жылы 6 шілдеде Жоғарғы Кеңес депутаттары астананы Ақмола қаласына көшіруге шешім қабылдады.
1995 жыл	1995 жылғы 1 наурызда мемлекет басшысы жанындағы қоғамдық консультациялық-кеңесші орган – Қазақстан халықтарының Ассамблеясы құрылды. Оның мақсаты – қоғамдық тұрақтылық пен ұлт-аралық татулықты нығайту.

Тарихи жыл	Жеткен жетістіктер
	1995 жылғы 24 наурызда Қазақстан халықтары Ассамблеясы (ҚХА) сессиясы ашылды.
	1995 жылы 29 сәуірде бүкілхалықтық референдум өткізілді. Сайлаушылардың 95,4%-ы Н. Ә. Назарбаевтың өкілеттілігін 2000 жылдың 1 желтоқсанына дейін ұзартуды қолдады.
	1995 жылы 30 тамызда еліміздің жаңа Конституциясы қабылданды. Бұл негізгі Заңымызда республиканың экономикалық күш-қуаты мен мүмкіндіктері ғылыми тұрғыдан

Тарихи жыл	Жеткен жетістіктер
	тиянақталып, халықтың әлеуметтік топтарына тиісті мәселелерді шешу ескертілді.
2006 жыл	Республиканың қазіргі Гимні 6 қаңтарда қабылданды. Шәмші Қалдаяқовтың «Менің Қазақстаным» әнінің Жұмеке Нәжімеденов жазған мәтіні аз-кем өзгертілді. Мәтінге Н. Назарбаев өз ұсыныстарын енгізді. Жаңа Гимн алғаш рет Елбасын ұлықтау рәсімі кезінде орындалды.

 3. Тәуелсіз Қазақстанның халықаралық жетістіктеріне ел тарихындағы қандай оқиғаларды жатқызуға болады? Өзара ой бөлісіңдер.

Құрмалас сөйлемнің жасалу жолдары

Құрмалас сөйлемнің құрамындағы жай сөйлемдер өзара байланыста болады. Бір бүтін құрмалас сөйлем болу үшін олардың мағыналық, тұлғалық және интонациялық үйлесімділігі болуы керек. Осындай байланыстың арқасында жай сөйлемдер күрделі ойды білдіретін құрмалас сөйлем бола алады.

Құрмалас сөйлемнің құрамындағы жай сөйлемдер үш түрлі тәсілмен байланысады.

Байланысу тәсілдері	Мысалы
Интонация арқылы іргелесе байланысады.	Менің оны алғаш көруім есімде сақталып қалды: орталау бойлы, өзіне-өзі сенімді жан екен.

Байланысу тәсілдері	Мысалы
Жалғаулық шылаулар арқылы байланысады.	Барлығы бірдей шуетті, себебі олар бірінші орын алғандарын бірден түсінді.
Алғашқы жай сөйлемінің баяндауышы тиянақсыз тұлғада келіп, келесі жай сөйлеммен ұласпалы түрде құрмаласа байланысады.	Осы жұмысқа шындап кіріссек, екі-үш аптада нәтижесін көретінімізге күмәніңіз болмасын.

4. Аудиожазбадан (06. mp3) Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты туралы үзіндіні тыңдап, негізгі ойды анықтаңдар. Мәтіндегі ақпаратты өмірлік мәселелермен байланыстырыңдар.

5. Тыңдалым мәтіні бойынша анықталған ақпаратты «Бұрыштар» әдісімен талқылап, мақсатты аудиториясы мен көркемдегіш құралдарының рөлін талдаңдар.

6. Оқылым және тыңдалым мәтіндеріндегі жай сөйлемдерді кестеде берілген байланысу тәсілдеріне қарай құрмалас сөйлемге айналдырыңдар.

Байланысу тәсілдері	Мысалы
Интонация арқылы іргелесе байланысады.	Үлгі: Осылайша әлем картасында Тәуелсіз Қазақстан атты жаңа мемлекет пайда болды, оның тұңғыш Президенті болып Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев сайланды.
Жалғаулық шылаулар арқылы байланысады.	

Байланысу тәсілдері	Мысалы
<p>Алғашқы жай сөйлемінің баяндауышы тиянақсыз тұлғада келіп, келесі жай сөйлеммен ұласпалы түрде құрмаласа байланысады.</p>	

Ежелгі Қазақстан

Қазіргі Қазақстан жерін ежелгі адамзат баласы бұдан 1 миллиондай жыл бұрын мекен еткен. Қола дәуірінде Сібірдің, Жайық өңірінің, Қазақстан мен Орта Азияның ұлан-ғайыр даласын тегі және тарихи тағдырлары ортақ туыс тайпалар мекендеді. Бұл тайпалар өзінше бір үлгідегі жарқын мәдениет қалдырды. Мұны ғылымда «Андрон мәдениеті» деп атайды. Темір ғасыры дәуірінде (б.з.б. I мың-

жылдық ортасы) Қазақстанда тайпалық одақтар қалыптасты. Қазақстанның оңтүстік, шығыс және орталық аудандарын мекендеген тайпалар сақ тайпалар одағына, ал батыс, солтүстік аудандарындағы тайпалар савроматтар тайпалық бірлестігіне бірікті. Біздің заманымыздан бұрынғы III ғасырда Қазақстан жерінде кейбір тайпалар өз мемлекетін құрып, алыс-жақын елдермен саяси қарым-қатынастарға түсті. Олардың алғашқылары ғұндар болатын. Зерттеушілер ғұндарды түріктердің арғы ата-бабалары деп есептейді. Мөде басқарған кезде ғұндар бүкіл әлемге танылды. Ғұндардың батысқа жорығы «Халықтардың ұлы қоныс аударуына» түрткі болды. Жетісуда ежелгі тиграхауда сақтарының жерін мұра етіп алған усундер (үйсіндер) біздің заманымыздан бұрынғы 160 жылдары Іле алқабында өз мемлекетін құрды. Олар Қаңлы мемлекетімен шектесті. Бұл тай-

палар құрған мемлекеттер Қытай, Парфия, Рим және Кушан империясы сияқты елдермен саяси, экономикалық және мәдени байланыс орнатқан.

(ҚР Президентінің ресми сайтынан)

7. «Артық болмас білгенің» айдарымен берілген мәтінге аннотация не тезис жазыңдар. Жұптасып, бір-біріңнің жұмыстарыңа логикалық түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

8. Қосымша әдебиеттерді пайдаланып, тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстанның халықаралық жетістіктері туралы ақпарат дайындаңдар.

§ 3. Тәуелсіз Қазақстаным

1. Сендердің «Тәуелсіз Қазақстан» ұғымымен байланысты қандай ассоциацияларың бар? Суреттен түйген ойларыңды қорытындылай отырып, «Кластер» әдісімен көрсетіңдер.

2. Өлеңді оқып, ұлы тұлғалар туралы деректерді кестеге жазыңдар.

Шығу тегі	
Атқарған қызметі	

Өмір сүрген кезеңі	
Жасаған ерліктері	
Ел тарихындағы орны	
Туып-өскен жері	

Қазақстаным

Қазақстаным, Тәуелсіз Қазақстаным!

Ақ қанат таңның көрдім мен

ғажап ұшқанын.

Көрдім мен сенің мөп-мөлдір

айдындарыңды,

Алатау, Алтай, Қаратау – айбындарыңды.

Ұлытауыңды көрдім мен

Шыңғыстауыңды,

Абайдың жыры оқылған

мың қыстауыңды.

Гүлденді қазір кең далам иесі болмаған,

Жамбылдың қызыл жолбарыс

киесі қолдаған.

Махамбет сөзі лаулаған

Қараойды көрдім,

Мағжан боп өзі қаулаған
дара ойды көрдім.
Мұстафа, Халел, Жақып пен
Әлімхандарың,
Міржақып, Ахмет, Жүсіпбек,
Әлихандарың...
Бауырыңа қайта оралды өз арыстарың,
Қазақстаным, Тәуелсіз Қазақстаным!
Көне ғасырлар сыр ашты,
гүлге де орандың,
Пырағы жетті Күлтегін, Білге қағанның.
Рухсыз жүдеп тұр еді жұтап даласы,
Қайта жаңғырды Отырар кітапханасы.
Түркістаныма тайқазан – құтым оралды,
Көне Таразым жинады бүкіл адамды.
Тарихтың дариялары терең өрілді,
Арыстан баб пен Ясауи жебеді елімді.
Естілді қайта жаңғырып көне сарындар,
Бабыр, Фараби, Қашқари, Баласағұндар.
Ұрпаққа жетті өзгермей бәз алыстағы үн,
Қазақстаным, Тәуелсіз Қазақстаным!
Құлпырды жерім қызғалдақ
нұрға кенеліп,

Ақындар өлең оқыды жырға бөленіп.
Күйшілер шертті Тәттімбет,
Құрманғазыдан,
Домбыра – дала шанағына тұнған
қазынам.

Алтын күн алтын далама құйыпты нұрын,
Желбіреп тұрған Көк Туым –
биік тұғырым.

Оралып батыр, билерім,
хандарым ойға,
Іргеміз бүтін ел болдық, тәуба, Құдайға!
Қазақстан, Астана, өзен-көл,
тау-тасым енді
Әлемнің барлық жаңарған
картасына енді.

Бостандығымның күн санап асқақтап әні,
Нұрлы болашаққа рухымыз
бастап барады.

Ғаламға жайдың аспанға қазақ
ұшқанын,
Қазақстаным, Тәуелсіз Қазақстаным!

(Бауыржан Жақып)

Құрмалас сөйлемнің түрлері

Құрмалас сөйлем құрамындағы жай сөйлемдер салаласып та, сабақтасып та (кейде екі байланыс түрі араласып келіп те) байланысады. Құрмалас сөйлемдердің құрамындағы жай сөйлемдердің салаласа, сабақтаса байланысуына орай құрмалас сөйлем түрлері үшке бөлінеді.

Салалас құрмалас

Сызбасы:

_____ ,
_____ .

Үйі алыс емес екен, екеуміз жылдам жеттік.

Сабақтас құрмалас

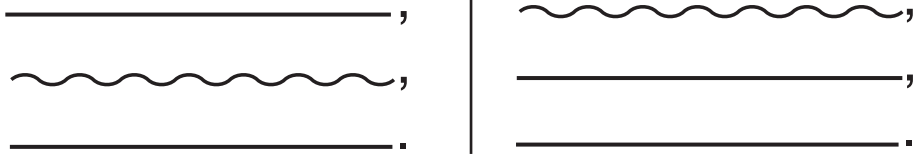
Сызбасы:

~~~~~ ,
_____ .

Бірлік болмай, тірлік болмас.

Аралас құрмалас

Сызбалары:

Бір топ адам келеді: көлік мінген топ сияқты көрінгенімен, топ ішінде жаяулар да бар.

3. «Қазақстаным» өлеңінен құрмалас сөйлемнің түрлеріне мысалдар келтіріңдер, жасалуындағы ерекшеліктерді түсіндіріңдер.

Үлгі:

Алтын күн далама нұрын төгіп, көк туым биікте желбіреді.

(Алғашқы жай сөйлемінің баяндауышы тиянақсыз тұлғада келіп, екінші жай сөйлеммен ұласпалы түрде құрмаласа байланысқан).

4. Өлең мәтіні туралы өз пікірің мен досыңның пікірін салыстырып, төменде берілген үлгі бойынша талқылаңдар.

Бірінші сөйлем: «Менің ойымша, ...».

Екінші сөйлем: «Мен оны былай түсіндіремін ...».

Үшінші сөйлем: «Оны мына фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын ...».

Соңғы сөйлем: «Осыған байланысты мынадай қорытындыға келдім: ...».

5. Үш топқа бөлініп, тапсырмаларды орындаңдар.

1-топ. Бауыржан Жақыптың «Қазақстаным» өлеңінен алған түсініктеріңді «5-5-1» әдісімен тұжырымдаңдар. Өлең мазмұны бойынша бес сөйлем жазып, одан кейін бес сөйлемді бес сөзге дейін қысқартыңдар. Соңында бес сөзді бір сөзбен түйіндеңдер.

2-топ. «Блум түймедағы» әдісімен алты сұрақ құрастырып, жауап беріңдер. Жауаптарыңды салыстырыңдар.

3-топ. «Борт журналы» әдісімен оқылым мәтінінен игерген мәліметтеріңді кестеге жазыңдар.

Берілген тақырып бойынша маған не белгілі?	Мәтіннен қандай жаңалық туралы білдім?

6. Ақын Б.Жақыптың өлеңін негізге алып, өздеріңе ұнаған формада шығармашылық жұмыс (эссе, мақала, ойтолғау, хат) жазыңдар. Құрмалас сөйлемнің түрлерін пайдаланыңдар.

7. Қосымша ресурстардан (ғаламтор, энциклопедия, газет-журналдар, ғылыми еңбектер) алынған деректер бойынша Отан туралы презентация дайындаңдар, сілтеме жасаңдар.

§ 4. Қазақ елінің тұңғыш Президенті

1. Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы жөнінде қандай мәлімет білесіңдер?

2. Мәтінді оқып, «Торлы диаграмма» әдісімен талдаңдар. Мәтіннен алынған деректерді дәлел ретінде қолданып, тақырып бойынша пікір бөлісіңдер.

Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласын небәрі ширек ғасырлық жасына келген тәуелсіз Қазақстанның болашағына бағдар беретін аса маңызды құжат деп қабылдадым. Бұл мақалада Елбасы жаңа ғасырда әр қазақстандықтың уақыт сынынан сүрінбей өтуі үшін жаңаша ойлауы, санасын жаңғыртуы жас мемлекетіміздің алдыңғы қатарлы елдердің қатарына қосылуы үшін аса маңызды фактор екендігін терең пайымдап көрсетеді.

Бірінші – «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасы. Алдағы жылдарда гуманитарлық білімнің барлық бағыттары бойынша әлемдегі ең үздік 100 оқулықты қазақ тіліне аударып, жастарға дүниежүзіндегі таңдаулы үлгілердің негізінде білім алуға мүмкіндік жасалады. «Білімді болу – жаңалық ашуға қабілетті болу», – дейді Әбу Насыр әл-Фараби. Бұл жоба – талабы зор, талғамы биік ұрпақ тәрбиесінің ұтымды ұстанымы. Жобаны жүзеге асыру үшін Ұлттық аударма бюросы құрылады. Бұл іс рухани құндылығымыздың өркен жайып, дамуының бірден-бір көрінісі болмақ.

Екінші – «Туған жер» бағдарламасы. Туған жеріне, өзі өсіп-өнген жеріне көмек жасауға талпынған азаматтарды қолдау және оларды ынталандыру жұмыстары іске асады. Жоба ауылды ұлықтап, қарапайым жай қазақ пен бәсекеге қабілетті бай қазақтың, бізге тілеулес өзге тілді тұрғындардың патриоттық сезімдерін

оятады, ауылдарды дамытуды, мәдени орындар мен тарихи ескерткіштерді қалпына келтіруді көздейді. Халық арасында үлкен қолдауға ие болса, бұл жоба жалпы ұлттық патриотизмнің нағыз өзегіне айналатынына сенім мол.

Үшінші – «Мәдени-географиялық белдеу» жобасы. Еліміздегі тарихи-мәдени ескерткіштерді жаңғырту, сақтау, дамыту, халыққа таныту, оларды насихаттау, тарихын жете зерделеу. «Сананы рухани жаңғыртуға бәсекеге қабілетті, білімді елдің ғана шамасы жетеді. Жоба ғылыми-ағарту зерттеулеріне кең тыныс береді, әрбір азаматты өзінің туған жерінің гүлденуі үшін нақты үлес қосуға үндейді. Елін, жерін сүйетін батыр ұлдарымыз бен инабатты қыздарымызды бүкіл әлемге қазақ халқының тұлғасын дәріптейтіндей тәрбиелеу мәселесінің дәл осы тұста өзектілігін айтпасақ болмас. Руханиятымыздың өрісін кеңейтетін құнды пайымдауларды негізге ала отырып, ортақ ісімізге жаңа

серпін алдық. Бұл – ұлттық бірегейліктің басты тірегі бола алады.

Төртінші – «Жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениет» жобасы. Бұл жоба арқылы мәдени жауһарларымызды әлемге танытудың жаңа тәсілдері қарастырылады. Елбасы: «Жаңа жағдайда жаңғыруға деген ішкі ұмтылыс – біздің дамуымыздың ең басты қағидасы. Өмір сүру үшін өзгере білу керек. Оған көнбегендер тарихтың шаңына көміліп қала береді», – деп ой түйді.

Бесінші – «Қазақстандағы 100 жаңа есім» жобасы. Қазақстанның тәуелсіздік жылдарындағы дамуына белсене атсалысқан, әртүрлі салада өз кәсібі арқылы табысқа жеткен, еліміздің әр өңірінде тұратын түрлі жастағы, сан алуан этнос өкілдерінің тарихын жариялау. Осы бағыттағы міндеттер табысты іске асса, еліміз әлеуметтік және идеологиялық тұрғыдан жаңаша серпінмен дамиды деп сенемін. Қоғамдық сананы жаңғыру жөніндегі

Елбасы идеясы – еліміздегі конституциялық, экономикалық реформалардың заңды жалғасы.

Мақалада жаңа заман көшіне ілесіп, өркениетті ел болу үшін ұлттық сананы сақтау мен өрістетудің нақты жолдары ұсынылған.

(Т. Әпендиев)

3. Мақалада Қазақстанның дамуына қатысты қандай бағдарлар берілген?

Салаласа байланысу

Көктем шыға ауыл ерекше күйге бөленеді, бала-шағаға дейін шаруаның қамына кіріседі.

Құрамындағы жай сөйлемдердің баяндауыштары тиянақты болып келіп, бір-бірімен тәуелсіз, тең дәрежеде байланысады.

Сабақтаса байланысу

Көктем шыға ауыл ерекше күйге бөленіп, бала-шағаға дейін шаруаның қамына кіріседі.

Алдыңғы сөйлемнің баяндауышы тиянақсыз болып, кейінгі сөйлемге бағына байланысады.

Араласа байланысу

Көктем шыға ауыл ерекше күйге бөленіп, бала-шағаға дейін шаруаның қамына кіріседі, кешегі жас бала көдімгідей көмекшіге айналады.

Құрамындағы жай сөйлемдер бір-бірімен салаласа да, сабақтаса да байланысады.

4. Оқылым мәтіні бойынша құрмалас сөйлемнің түрлерін анықтап, кестеге жазыңдар. Олардан аралас сөйлем жасаңдар.

Салалас құрмалас сөйлем	Сабақтас құрмалас сөйлем

5. Өздерің білетін және қосымша мәліметтерді пайдаланып, «Президент» сөзіне қатысты өзіндік түсініктеріңді «Бестармақ» әдісімен жазыңдар.

Бірінші тармақ (жол) – 1 зат есім.

Екінші тармақ – 2 сын есім.

Үшінші тармақ – 3 етістік.

Төртінші тармақ – кез келген сөз таптарынан тұратын 4 сөз. Бесінші тармақ (әдетте зат есім) тағы да бір сөзден тұрады.

Елбасы жолы – ұрпаққа өнеге

Қазақстан – біздің ең жақын стратегиялық одақтасымыз және әріптесіміз. Президент Нұрсұлтан Назарбаев тәжірибелі және парасатты саясаткер ретінде әрдайым өз елінің болашағын ойлайды.

(В. В. Путин,
Ресей Федерациясы Президенті)

Қазақстан Президентінің өз елін басқаруына жоғары баға беремін. Нұрсұлтан Назарбаев, шынымен, Қазақстанды дұрыс жолмен алып келеді. Президент көпэтносты және көпконфессионалды ел ішінде қоғамдық келісім орната алды. Қазақстан өңірдің барлық еліне үлгі бола алады.

(Тони Блэр,
Ұлыбритания Премьер-министрі
(1997-2007))

Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев әлем көшбасшыларына ядролық қауіпсіздік пен ядролық қаруды таратпау мәселесі бойынша үлгі бола алады. Қазақстан бүкіл әлемде ядролық қарудан бас тарта отырып, қауіпсіздік пен экономикалық өсімді қамтамасыз етудің озық үлгісін көрсетті.

(Барак Обама, АҚШ Президенті
(2008-2017))

6. Екі топқа бөлініп, тапсырмаларды орындаңдар.

1-топ. Оқылым мәтінінен 3 дәйексөз алып, «Қосжазба күнделігін» толтырыңдар.

Дәйексөз	Менің көзқарасым

2-топ. «Ғибратты сөз» айдарымен берілген ақпаратты пайдаланып, «Елі сүйген, елін сүйген Елбасы» тақырыбындағы мақалаға аннотация жазыңдар.

7. Оқылым мәтініндегі бірнеше жай сөйлемді анықтап, оларды құрмалас сөйлемдерге айналдырып жазыңдар.

8. Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті туралы түсірілген фильмдерді көріп, алған әсерлеріңді әңгіме, өлең, шығарма түрінде жазыңдар.

§ 5. Қазақстан Республикасының елордасы

1. Сұрақтарға жауап беріп, ойларыңмен бөлісіңдер?

1. Елорда тарихы мен қалыптасу кезеңдері туралы қандай ақпарат білесіңдер?

2. Суреттердегі астанамыздың келбетін 5 сөзбен қалай сипаттар едіңдер? Жауаптарыңды салыстырыңдар.

Ақорда

«Бәйтерек»
кешені

2. Мәтінді түсініп оқып, еліміздің астанасының даму кезеңдерін «Хронологиялық кесте» әдісімен сипаттаңдар.

Қазақстанның заманға лайық жаңа астанасын салу идеясы Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаевқа тиесілі.

Елорданы Алматыдан Ақмолаға ауыстыру туралы шешімді Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесі 1994 жылы 6 шілдеде қабылдады. Астананы ресми көшіру 1997 жылғы 10 желтоқсанда жүзеге асты. Президенттің 1998 жылғы 6 мамырдағы Жарлығымен Ақмоланың атауы Астана болып өзгертілді. Жаңа астананың халықаралық тұсаукесері 1998 жылғы 10 маусымда өтті. 1999 жылы Астана ЮНЕСКО шешімімен «әлем қаласы» атағын алды. Қазақстанның бас қаласы – 2000 жылдан бастап астаналар мен ірі қалалардың Халықаралық Ассамблеясының мүшесі.

Еуразия құрлығының ортасында қолайлы орналасуы елордамызды экономикалық тұрғыдан тиімді көлік, қатынас және

логистика орталығына, Еуропа мен Азия арасындағы өзіндік транзиттік көпірге айналдырды.

Қала экономикасының негізі – сауда, өнеркәсіп өндірісі, көлік, байланыс және құрылыс салалары.

Шаһардың өнеркәсіп өндірісі, негізінен, құрылыс заттарын, азық-түлік өнімдерін шығару мен машина жасау ісі төңірегіне шоғырландырылған. Қаланың ірі кәсіпорындары қатарында Целиноград вагон жөндеу зауытын, «Цесна-Астық» концернін, «Тұлпар-Тальго» ЖШС жолаушылар вагонын құрастыру зауытын, «Еурокоптер Қазақстан инжиниринг» ЖШС тікұшақ құрастыру зауытын айтуға болады.

Қала Қазақстандағы ірі бизнес орталығының біріне айналды. Кәсіпкерлік мәдениеті қарыштап дамып келеді: елордада 128 мыңнан астам шағын және орта кәсіпкерлік нысандары жұмыс істейді.

Елорда құрылыс ауқымы жөнінен елде көш бастап тұр. Астана мәртебесін алға-

лы бері қалада 10 миллион шаршы метр тұрғын үй салынды. Астана құрылысына жүздеген отандық және шетелдік құрылыс компаниялары қатысты.

Елорданың сәулеткерлік тұжырымдамасын жасау барысында Елбасының Батыс пен Шығыстың мәдени дәстүрлері үйлесім тапқан ерекше еуразиялық стиль қалыптастыру идеясы негізге алынды. Астаналық бас жоспардың авторы белгілі жапон сәулеткері Кисе Курокава болды.

«Бәйтерек» кешені жаңа елорданың басты символына, оның өзіндік бойтұмарына айналды. Өзге де бірегей сәулеткерлік ғимараттар қатарына «Бейбітшілік және келісім» сарайын, әлемдегі ең биік шатыр үлгісіндегі ғимарат – «Хан Шатыр» сауда-ойын-сауық орталығын, «Думан» орталығын, «Астана опера» мемлекеттік опера және балет театрын, Орталық Азиядағы ірі мешіт – «Әзірет Сұлтан» мешітін т.б. атауға болады.

Жаңа спорттық нысандар арасында 30 мың көрерменге арналған «Астана-Арена»

жабық стадионы; 2011 жылы әлемде үздік деп танылған, 10 мың орынға арналған «Сарыарқа» бірегей велотрегі бар. Тағы бір маңызды спорттық кешен – ең жоғары халықаралық стандарттарға сай келетін «Алау» мұз айдыны.

Қазақстанның елордасы елдің барлық өңірлеріндегі талапкерлер үшін тартымды орталыққа айналды. Мұнда отандық білім беру ісінің жетекшілері – Назарбаев Университеті, Л. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Қазақ ұлттық өнер университеті, Қазақ агротехникалық университеті, Астана медициналық университеті орналасқан.

Бүгінде астанамыз халықаралық маңызы бар іс-шаралар өтетін Еуразия кеңістігінің орталығына айналды. Елордада Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съездері, форумдар, конгресстер мен маңызды халықаралық жиындар тұрақты түрде өтіп келеді. 2011 жылдың басында республиканың елордасы VII

Қысқы Азия ойындарының қатысушылары мен қонақтарын қабылдады. 2017 жылы елордада «ЭКСПО-2017» халықаралық көрмесі өтті.

(ҚР Президентінің ресми сайтынан)

3. Оқылым материалын негізге алып, «Еркін микрофон» әдісімен бір-біріңнен сұхбат алыңдар. Сұхбаттағы маңызды сұрақтар мен ұтымды жауаптарды «Т кестесіне» жазыңдар.

Маңызды сұрақтар	Ұтымды жауаптар

4. Оқылым мәтініндегі жай сөйлемдерді өзара байланыстырып, салалас, сабақтас және аралас құрмалас сөйлемдер құрастырып жазыңдар.

Салалас құрмалас	Сабақтас құрмалас	Аралас құрмалас

- 1998 жылы ЮНЕСКО-ның шешімімен Астана қаласына «Бейбітшілік қаласы» деген атақ беріліп, медальмен марапатталды. Бразилияда өткен дүниежүзілік байқауда әлем бойынша 12 жас қаланың ішінен Астана жоғары атақты иеленді.

- Қазақстанның астанасы – Азия елдерінің ішіндегі солтүстікте орналасқан қала, әлемдегі суық астаналардың қатарында. Ұлан-Батыр қаласынан жылырақ, ал Оттавадан суық.

- 2019 жылы 20 наурызда Қазақстанның жаңа Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев қаланың атын Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н. Назарбаевтың құрметіне Нұр-Сұлтан деп өзгерту туралы бұйрыққа қол қойды.

- Әлемдегі екі елдің астанасы Солтүстік Мұзды мұхит бассейнінде орналасқан: Моңғолия астанасы Ұлан-Батыр қаласы – Енисей, ал Нұр-Сұлтан қаласы Есіл өзенінде орналасқан.

- Қала төрт ауданнан: «Алматы», «Са-рыарқа», «Есіл» және «Байқоңыр» аудан-дарынан тұрады.

5. Оқылым мәтіні және «Артық болмас білгенің» айдарымен берілген ақпаратты пайдаланып, түрлі рөлде (Президент, сәулетші, қала тұрғыны т.б.) «РАФТ» кестесін толтырыңдар.

Рөл	Аудито- рия	Форма (пішін)	Тақырып

6. Қосымша ресурстарды (ғаламтор, эн-циклопедия, газет-журналдар, ғылыми еңбектер) пайдаланып, елорда туралы шығармашылық жұмыс орындаңдар.

1. Презентация дайындаңдар;
2. Арнау өлең немесе мақала жазыңдар.

§ 6. Есіл жағасындағы арман қала

1. Суреттегі елорданың келбетіне қарап, «арман қала» деп аталу себептерін түсіндіріңдер.

2. Өлеңді оқыңдар. Құрылымы мен рәсімделуі бойынша жанрлық ерекшелігін, тілдік құралдары арқылы стилін анықтаңдар.

Астана

Астанам! Ару қалам, асқақ ордам,
Қалың жұрт, қазағыма қақпа болған.
Ту ұстап, тұлпар мінген бабаларым,
Бермеген ел намысын жатқа қолдан.

Бозоғым, бозбеткейлім, баққа оранған,
Тарихтың қойнауынан тапқан олжам.
Баянды бақытымның бастауындай,
Айналдың астанаға аппақ арман...

Жар болып Жаббар Ие жалғыз ғана,
Ғасырға аяқ бастық ал біз жаңа.
Сұрланып сырт айналған суық көздер
Қарайды әлі саған сәл қызғана.

Көш келді Қараөткелге өр тұлғалы,
Кеңесін ерлерімнің ел тыңдады.
Тұлғасы бой көтерді Хан Кененің
Жарасып жарқ-жұрқ еткен ер-тұрманы.

Ертеңің ұлтын сүйген ұлыңа сын,
Қашанда еркіндіктің құны басым.
Керіліп кербез далам көсіледі,
Сезініп бостандықтың шұғыласын!

Сан ғасыр армандаған Алаш бабам,
Жалғанды жалт қаратты жаңа астанам.
Бірлікті байрақ етіп болашаққа,
Барайын, уа, Жаратқан, жол аш маған!

(Қалқаман Сарин)

3. Тыңдалым мәтінінің мазмұны бойынша берілген сұрақтарға болжаммен жауап беріңдер. Аудиожазбадан (07. mp3) Е. Шаймерденовтің «Арман қала – Астана» өлеңін тыңдап, жауаптарыңды түпнұсқамен салыстырыңдар.

1. Ақын ел астанасының ғажайып ғимараттарын неге теңейді?

2. Туған жердің төріне ту тіккен елдің көңіл күйі қандай?

3. Ақын елордаға байланысты қандай эпитет, теңеулер қолданған?

4. Елорданың ел үшін маңыздылығын қандай сөздермен берген?

4. Үш топқа бөлініп, тапсырмаларды орындаңдар.

1-топ. Оқылым және тыңдалым материалдары бойынша «Инсерт» әдісімен ойларыңды түйіндеңдер.

Білемін	
Мен үшін түсініксіз	
Мен үшін жаңа ақпарат	
Мені таңғалдырды	

2-топ. «Үш қадамды сұхбат» әдісімен Қазақстанның елордасы туралы білетін ақпараттарыңмен бөлісіңдер.

3-топ. Оқылым және тыңдалым материалдары бойынша алған мәліметтеріңді «Венн диаграммасы» әдісімен салыстырыңдар.

Елбасының қанатты сөздері

- Жаңа астана – ежелгі қазақ жерінің төрі.
- Астана – Отанымыздың жүрегі, тәуелсіздігіміздің тірегі.
- Жаңа астана – тәуелсіз Қазақстан үшін жарқын келешектің нышаны.
- Астана келбеті – ұлт келбеті.

5. «Ғибратты сөз» айдарымен берілген қанатты сөздерді пайдаланып, «Арман қала» тақырыбында шығармашылық жұмыс жазыңдар. Жолдастарыңмен алмасып, бір-біріңнің жұмыстарыңа логикалық түзетулер енгізіңдер. Азатжолдар мен бөліктерге бөліп, қайта өңдеңдер.

6. Қалқаман Сариннің «Астана» өлеңінен үзінді алып, құрмалас сөйлем құрастырып

жазыңдар. Құрмаластың қай түрі екенін ажыратыңдар.

Мәтіндегі сөйлем
Жар болып Жаббар Ие жалғыз ғана, Ғасырға аяқ бастық ал біз жаңа. Сұрланып сырт айналған суық көздер Қарайды әлі саған сәл қызғана.
Құрмалас сөйлем
Еліміз жаңа ғасырға қадам басты, осы сәтте сырт көздің бізге қызғанышпен қарайтыны – шындық. (салалас құрмалас сөйлем)

7. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.

1. Қазақстанның астаналары туралы ізденіп, құрмалас сөйлемдерді қатыстырып, салыстырмалы эссе жазыңдар.

2. «Төрт сөйлем» әдісімен Нұр-Сұлтан қаласы туралы білетін ақпараттарыңды қорытындылаңдар.

1. Пікір.
2. Дәлел.
3. Мысал.
4. Қорытынды.

§ 7. Болашақтың энергиясы

1. Халықаралық ЭКСПО көрмелерінің өткізілуі жөнінде қандай мәліметтер білесіңдер?

2. Мәтінді түсініп оқыңдар. Ондағы деректерді дәлел ретінде қолданып, «ЭКСПО» көрмесін сипаттаңдар.

«ЭКСПО-2017» көрмесі

«ЭКСПО-2017» халықаралық мамандандырылған көрмесін Астанада өткізу – Қазақстанның негізгі ірі жобаларының бірі. Мұндай ауқымды шараны еліміздің астанасында ұйымдастыру туралы бастама Мемлекет басшысына тиесілі.

2011 жылғы 10 маусымда Париждегі Халықаралық көрмелер бюросының Бас хатшысы Винсенте Гонсалес Лоссерталеске ресми түрде Қазақстан Республикасының өтінімі тапсырылды. 2012 жылғы 12 маусымда осы ұйымның Бас Ассамблеясының 151-отырысында Астананың ресми пре-

зентациясы болып өтті. Жиынның басында делегаттарға Қазақстан Президентінің арнайы бейнеүндеуі жолданды. Елбасы өз сөзінде жобаның табысты жүзеге асырылуы үшін бар күш-жігерін жұмсайтынына кепілдік берді.

Астана ұсынған көрменің тақырыбы «Болашақтың энергиясы» деп аталды, ол баламалы энергия көздеріне және «жасыл» технологияға арналды.

2012 жылғы 22 қарашада ХКБ-ге мүше 161 елдің өкілдерінің жасырын дауыс беру барысында Астана жеңіске жетіп, «ЭКСПО-2017» халықаралық мамандандырылған көрмесі өтетін орын ретінде таңдалды. Астананың өтінімін 103 ел қолдады. «ЭКСПО-2017» ТМД елдерінде өтетін алғашқы көрме болды.

Астанадағы бүкіләлемдік көрме 3 айға дейін жалғасты. Оған әлемнің 100-ге жуық елі және 10 халықаралық ұйым қатысты.

2014 жылғы сәуірде Президент «ЭКСПО-2017» көрме кешені құрылысын

бастап берді. Кешен құрамында 4 мың пәтер, жаңа мейманхана, Конгресс-холл және университеттен орталыққа дейін ұласатын жабық қала салынды. Көрме аймағында ұлттық, тақырыптық павильондар, ойын-сауық және қызмет көрсету нысандары орналасты. Көрме кешенінің жалпы ауданы – 174 гектар.

ЭКСПО көрмесі кезінде Қазақстанның астанасы әлемнің түкпір-түкпірінен келген түрлі мәдениеттердің үндесетін орнына айналды. Көрменің аумағында күн сайын концерттер және өзге де ойын-сауық іс-шаралары өтті.

Көрме өткеннен кейін «ЭКСПО-2017» базасында ерекше мәртебеге ие «Астана» қаржы орталығы құрылды.

Қазақстан 1997 жылдан бастап Халықаралық көрмелер бюросына мүше ел болып саналады және ЭКСПО көрмелеріне 2005 жылдан бастап қатысып келеді.

(ҚР Президентінің ресми сайтынан)

3. Оқылым мәтінінен бірнеше жай сөйлем мен құрмалас сөйлемді анықтап жазып, ерекшеліктерін түсіндіріңдер.

Жай сөйлем	Құрмалас сөйлем	Ерекшеліктері

4. Оқылым материалы бойынша автордың негізгі ойын сақтай отырып, перифраз тәсілдері арқылы тезис жазыңдар.

ЭСКПО-ны II Елизаветаның бабасы ойлап тапқан

Ең алғаш ЭКСПО өткізу туралы идеяның авторы Ұлыбританияның қазіргі ханымының арғы атасы Альберт ханзада еді. Алғашқы Бүкіләлемдік көрме Лондонда 1851 жылдың 1 мамырында Гайд саябағында ашылған. 20 аптаның ішінде оған 6 млн адам келген (сол кезде Лондонда 3 млн адам тұрған болатын).

«Ең үздік сәулет өнері жобасы» байқауында Хрусталь сарай салуды ұсынған Джозеф Пакстонның жобасы жеңіске жеткен. Пакстон кәсіби архитектор емес, жылыжайда гүл өсіретін бағбан болған. Сарай бір мезгілде 14 000 адамды қабылдай алатын еді.

Алғашқы көрмеде сол кезде әлемде өндірілген заттардың барлығын көруге болатын. Құрал-жабдықтар бөлімі ең үлкен әсер қалдырған: бу қозғалтқыштары, стерео-фотосуреттер, америкалық Чарльз Гудиер ойлап тапқан ысытылған резеңке, қойытылған сүт, консервіленген азық-түлік, мүгедектерге арналған протездер, шыны көздер, стоматологиялық креслолар, «веналық» деп аталатын орындықтар және басқа да заттар. Көрмеден түскен пайда қомақты болған: шамамен, 186 000 фунт стерлинг. Осы ақша бірнеше музейдің құрылысына, солардың ішінде әйгілі Виктория мен Альберттің музейінің бой көтеруіне жұмсалған.

Телефон және қызанақ кетчубы

1874 жылы ЭКСПО көрмелеріне, ақыры, Америка қосылды (Филадельфия қаласы). Алғашқы рет көрме бір ғимаратта емес, бірнеше павильонда өтті. Олар бесеу болды: басты павильон, өнер павильоны, құрал-жабдықтар залы, бағбандық сарай және ауылшаруашылық залы. Көрме ішінде теміржол көлігін қолдану нағыз ноу-хау болды. Дәл сол Филадельфияда алғашқы рет Александр Грэм Беллдің телефоны, Томас Альва Эдисонның телеграфы, Ремингтонның жазу машинасы және «Хайнц» қызанақ кетчубы көрермендер назарына ұсынылды.

5. «Артық болмас білгенің» айдарымен берілген деректерден құрмалас сөйлемнің түрлеріне мысалдар келтіріп жазыңдар.

6. Екі топқа бөлініп, тапсырмаларды орындаңдар.

1-топ. Оқылым мәтіні негізінде «ЭКСПО-2017» көрмесі – тұрақты дамудың биік үлгісі» тақырыбында постер қорғаңдар.

2-топ. «Болашақтың энергиясы» тақырыбында жинақы мәтін жазып, жұптарыңның жұмысымен салыстырыңдар. Түзетулер енгізіп, қайта редакциялаңдар.

7. «Терминдер арқылы болжау» әдісімен «ЭКСПО-2017» көрмесіне қатысты мәліметтерді сипаттап, әңгіме құрастырыңдар.

1-қадам: тақырыпқа қатысты 4-5 сөз таңдап алу;

2-қадам: сол сөздерді қатыстырып, әңгіме құрастыру.

§ 8. «ЭКСПО-2017» – Қазақстанның мақтанышы

1. 2017 жылы елордада өткен «ЭКСПО-2017: болашақтың энергиясы» тақырыбында өткізілген халықаралық көрменің еліміз үшін маңызы қандай болды? Көрмеде өнертапқыштардың сендерді таңдандырған қандай өнертабыстары болды?

2. Мәтінді мұқият оқып, алынған дерек-көзіне сілтеме жасаңдар. Өздерің білетін мәліметтермен салыстырып, ББҮ кестесін толтырыңдар.

Білемін	Білгім келеді	Үйрендім

«ЭКСПО-2017» көрмесі және Қазақстан

Біздің планетамыз және ондағы адамзат өмірі үнемі өзгеріп отырады. Әр дәуірдің өз қиындықтары, әр ғасырдың өз құндылықтары және әр қоғамның өзіне тән

өзекті мәселелері бар. ХХІ ғасырда табиғат ресурстарының кең көлемде игерілуі және адамдардың мұқтажына жұмсалуды, сондай-ақ отын-энергетика саласындағы антропогендік әрекеттер бұрын-соңды болмаған экологиялық мәселелер мен табиғат апаттарын туғызуда. Дүниежүзілік жиында шикізатты қарқынды өндірудің, өңдеудің нәтижесінде отын қорының азайып бара жатқаны туралы айтып, баламалы қуат көздерін тұтыну үрдісіне өту жайлы бірегей идея мен тың ой салған бірден-бір мемлекет – біздің еліміз, яғни Қазақстан. «Жасыл планетаны» құру мақсатында «ЭКСПО-2017: болашақтың қуаты» деген жаңа жобаны ұсынды.

Ғасырға жуық тарихы бар ауқымды көрме Қазақстан үшін қандай мүмкіндіктерге жол ашады?

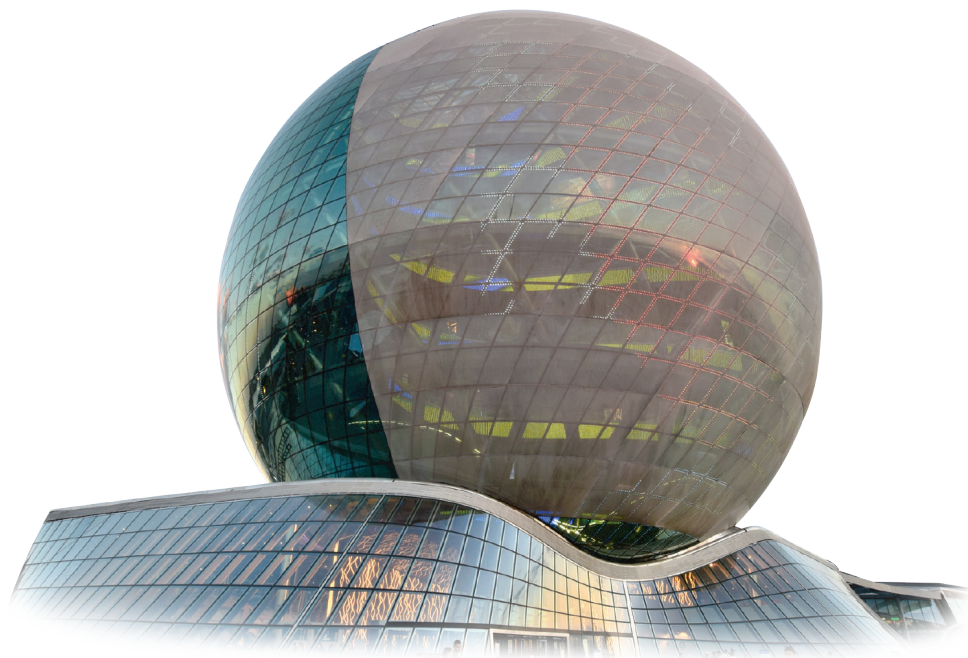
Әлемдік маңызы бар іс-шараға дайындық барысында ұйымдастырушы мемлекеттің алдында үлкен мақсат, жауапкершілік және міндеттер тұрады. Көрменің ойда-

ғыдай өтуі үшін елімізде барлық жағдай жасалды. Оған дәлел ретінде қалалардың инфрақұрылымының жақсарып, әлеуметтік қызмет көрсету саласының жетілгенін келтіруге болады. Жалпы, тарихи сараптамаға сенсек, ЭКСПО көрмесі дүниежүзіндегі туристік тартылымы жоғары іс-шаралардың біріне кіреді екен. Туристердің көңілінен шығу үшін астанамызда бірнеше жыл ішінде модерн стиліндегі ғимараттар мен павильондар бой түзеді.

Индустриализацияның негізгі символы болып табылатын халықаралық көрменің елімізге берері зор. Табиғи кеніштердің сарқылып, экологияның ластануы дабыл қағатын деңгейге жеткен сәтте тек адамдар ғана бұл процесті тоқтата алады. Мұндай ғаламат бастамалар келешекте табиғатқа зиян келтірмейтін қуат көздерін тұтынуға жол ашады және экологиялық мәселелердің шешімін тауып, қоршаған орта қауіпсіздігін қамтамасыз етудің бастамасы болады.

3. Суретке қарап, «Тамаша идеялар» әдісімен «ЭКСПО-2017» көрмесі туралы пікір алмасыңдар, ой түйінін жасаңдар. Ақпараттарды өмірлік мәселелермен байланыстырыңдар.

4. Екі топқа бөлініп, тапсырмаларды орындаңдар.

1-топ. Оқылым мәтініндегі негізгі мәліметтерді «Көршіңе әңгімелеп бер» әдісімен баяндап, талқылаңдар.

2-топ. Оқылым мәтініндегі тірек сөзді анықтап, халықаралық көрме туралы ойларыңды топтастырыңдар.

5. Ғаламтор желісінен алынған сөйлемдерге логикалық, стильдік түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

1. Көрме өткізу үшін арнайы салынған, кейін Хрусталь сарайы атауына ие болған 1912 жылы Лондон Гайд-паркінде бірінші Дүниежүзілік көрме өткізілген сәттен бастап 161 жыл өтті.

2. Бас Ассамблеяда құпия дауыс беру нәтижесінде Қазақстанның астанасы мейлінше көп дауыс жинап, Бельгияның Льеж қаласын жеңіп, «EXPO-2017» өткізу орны болып анықталды.

3. Жерінде табиғи байлықтың мол қоры бола тұра, Қазақстан баламалы энергетика мәселесін қозғауы тегін емес.

4. ЭКСПО өткізу кезінде Астанада әлемнің түкпір-түкпірінен әртүрлі мәдениет орталары шырқалады. Көрме аумағында күн сайын концерттер, ұлттық күндер және басқа да ойын-сауық шаралары өткізілетін болады.

5. Көрменің арқасында мемлекетке түсетін инвестиция мен дивиденттер мөлшері-

нің және оны көруге келетін қонақтар саны көп боларына сенімдімін. Демек, Астанада өтетін көрме қоғамның табиғат пен келешекке деген көзқарасын өзгертіп, ЭКСПО-ның басты мақсаты – жаһандық мәселелерді шешіп, халықаралық қатынастарды нығайтуға септігін тигізеді.

6. ЭКСПО-ға қатысу туралы шешім үкіметтер тарапында қабылданады, ал оған қатысушылардың саны 195. ЭКСПО-ға қатысушылар саны 40-45 млн адамды құрайды.

6. «ЭКСПО-2017» халықаралық көрмесі – халқымыздың ұлы мұраты» тақырыбында шығармашылық жұмыстың бір түрін (эссе, әңгіме, мақала, репортаж, хроника, хат) жазыңдар.

7. Құрмалас сөйлемнің түрлерін қолданып, халықаралық көрмелер тарихына шолу жасаңдар.

III бөлім

АДАМ ҚҰҚЫҒЫ МЕН БОСТАНДЫҒЫ

СИНТАКСИС

Бөлімді оқып-білу арқылы сендер:

- Қазақстан Республикасы Конституциясының жекелеген баптарымен танысып, өзекті мәселелерін талқылайсыңдар;
- адам құқықтары мен бостандықтарына қатысты тақырыптар негізінде орта көлемді монолог дайындайсыңдар, күрделі жоспар құрасыңдар және аргументті эссе жазасыңдар;
- салалас құрмалас сөйлемдердің мағыналық түрлерін ажыратуға дағдыланып, түрлендіруді үйренесіңдер;
- шығармашылық бағыттағы тапсырмалармен жұмыс істейсіңдер.

Конституция – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі.

(Н. Назарбаев)

§ 1. Азаттықтың Ата Заңы

1. Тәуелсіз Қазақстанда қабылданған Конституциялар жайында қандай мәліметтер білесіңдер?

2. Аудиожазбадан (08. mp3) «Ата Заң – мемлекеттің негізі» тақырыбында алынған үзіндіні тыңдаңдар. Мәтіндегі айтылған ойға өз көзқарастарыңды білдіріп, сыни тұрғыдан баға беріңдер.

3. Тыңдалым мәтініндегі мәліметтерді негізге алып, сұхбаттасыңдар. Қоғамдық-саяси, ғылыми, коммуникативтік жағдаятқа сай тиісті сөздер мен фразаларды таңдап, орта көлемді монолог дайындаңдар.

4. Өлеңді мәнерлеп оқып, тақырыбын, құрылымын, тілдік ерекшелігін тыңдалым мәтінімен салыстыра талдаңдар.

Азат елдің ар-намысы – Ата Заң

Еліне арналатын тілегі шын,
Ей, ұлым, Отанымның түлегісің!
Іргесін туған елдің тіреп тұрған

Қадірін Ата Заңның білемісің?!
Ешкім де мін таға алмас елдігіме!
Дауласып жармаспайды белдігіме.
Бойында Ата Заңның өріліп тұр
Даламның кеңдігі де, теңдігі де!
Бағынған өз заңына жұмыр ғалам,
Сондықтан Күннен Жерім суынбаған.
Қоғамның сан саласын реттейтін
Әрбір заң Ата Заңнан туындаған.
Бастайтын болашаққа бақ кемені,
Осы жол халықтың да нақ сенері!
«Халқыма адалмын!» деп Ата Заңға
Елбасы қолын қойып Ант береді.
Болғанмен бұл өмірде айлаң күшті,
Ел үшін кім тындырар қайран істі?!
Еліңнің дамуы мен дағдарысы
Ол дағы Ата Заңға байланысты!
Нұр шашқан жас ұрпақтың ұғымына,
Тікелей әсер еткен ғұмырына,
Айналды Ата Заңым мызғымайтын
Тәуелсіз мемлекеттің тұғырына!
Әр бабы, әр тармағы жойылмайды,
Шектеу де және тегін қойылмайды!

Келісімшарт жасасқан барлық шет ел
Қазақтың Ата Заңын мойындайды!
Өмірден әділдік пен бақ табатын,
Құқығым қорғалды деп шаттанатын,
Өзіңдей жас өркендер келеді өсіп
«Бұл біздің – Ата Заң» деп мақтанатын!
Өркендеп өз қолына алған ісі,
Биікке қазағымның самға, құсы!
Халық боп қадір тұтып, қастерлеген
Ата Заң – азат елдің ар-намысы!

(Айбатыр Сейтақ)

Салалас құрмалас сөйлем

Салалас құрмалас сөйлем – құрамындағы жай сөйлемдердің баяндауыштары тиянақты тұлғада келіп, бір-бірімен өзара тең дәрежеде байланысқан құрмалас сөйлемнің түрі.

Салалас құрмаластың құрамындағы жай сөйлемдер екі түрлі жолмен байланысады:

1. Дауыс ырғағы (интонация) арқылы іргелесе байланысады. **Мысалы:** Айтпақ ойы екеу: бірі – Арманның ұсынысына даярлаған жауабы, екіншісі – көптен ойында жүрген інісінің жұмысына қатысты сауал.

2. Салалас құрмаластың құрамындағы жай сөйлемдер бір-бірімен жалғаулық шылаулар арқылы байланысады. **Мысалы:** Одан арғыны Игілік айтқан жоқ және қасындағылары сұрай алғанда жоқ.

Салалас құрмалас сөйлем 6-ға бөлінеді:

1) ыңғайлас салалас құрмалас сөйлем;

2) қарсылықты салалас құрмалас сөйлем;

3) түсіндірмелі салалас құрмалас сөйлем;

4) себеп-салдар салалас құрмалас сөйлем;

5) талғаулы салалас құрмалас сөйлем;

6) кезекті салалас құрмалас сөйлем.

5. Оқылым мәтіні бойынша топтық тапсырмаларды орындаңдар.

1-топ. Өлеңдегі салалас құрмалас сөйлемдердің түрлерін ажыратып, жасалу жолдарын түсіндіріңдер.

2-топ. Өлеңдегі жай және құрмалас сөйлемдердің ерекшеліктерін түсіндіріңдер.

3-топ. Алғашқы және соңғы шумақтарын салалас құрмалас сөйлемдер түрінде жазып, түпнұсқамен салыстырыңдар.

- Алғашқы ҚазАКСР Конституциясы 1926 жылы 18 ақпанда қабылданып, басқару нысанын, мемлекеттік құрылысты, саяси режимді, мемлекеттік билік органдарының құрылымын бекітті.

- 1937 жылдың 26 наурызында қабылданған Қазақ КСР Конституциясы 11 бөлім мен 125 баптан тұрды. Онда: «Қазақ КСР-і өзінің егемендік құқықтарын толық сақтай отырып, мемлекеттік билікті өздігінен жүзеге асырады», – делінген.

- Тәуелсіз Қазақстанның алғашқы Конституциясы 1993 жылы 28 қаңтарда Қазақстан Жоғарғы Кеңесінің IX сессиясында қабылданды. Ол кіріспеден, 4 бөлім, 21 тарау және 131 баптан тұрды.

- 1995 жылы 30 тамызда бүкілхалықтық референдум өтті, нәтижесінде Қазақстанның жаңа Конституциясы қабылданды. Жаңа Конституцияға адам дүниеге келген сәттен оның ажырамас құқықтарына қатысты нормалар енді.

6. Оқылым және тыңдалым материалдары негізінде «Ата Заңда даламның кеңдігі өріліп тұр» тақырыбында шағын мәтін (сөз саны – 100) жазыңдар. Жұптасып, бір-біріңнің жазған мәтіндеріңді азатжолдарға бөліп, ақпарат пен идеяны жүйелеп, логикалық түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

7. «Артық болмас білгенің» айдарымен берілген мәліметтерді одан әрі өрбітіп, құрмалас сөйлемдер арқылы хронологиялық репортаж дайындаңдар.

§ 2. Азаматтардың құқықтары мен бостандығы

1. Сұрақтарға жауап беріп, ойларыңмен бөлісіңдер.

1. Адам құқықтары мен бостандығы туралы қандай мәліметтер білесіңдер?

2. Тарихқа көз жүгіртіңдер. Қазақ хандары мен билері адам құқықтары мен бостандығына байланысты қандай заңдар шығарған?

2. Мәтінді сызбадағы мәліметпен толықтырып оқыңдар. Мәтінде көтерілген мәселеге оқырманның қарым-қатынасын анықтауға арналған талқылау сұрақтарын құрастырыңдар.

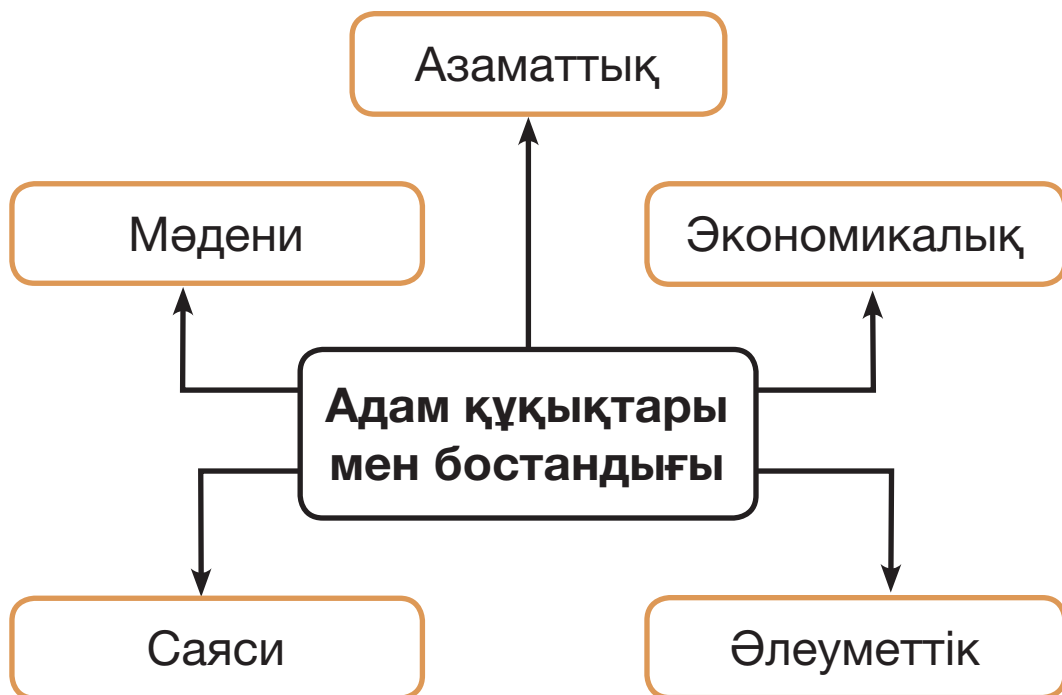
Адам құқықтары мен бостандығы (АҚБ) – жеке тұлғаның әлем қауымдастығы мойындап, халықаралық-құқықтық құжаттарда бекітілген, әлеуметтік және құқықтық тұрғыдан қамтамасыз етілген, ешкім шек қоймайтын немесе тыйым сала алмайтын құқықтары мен бостандығы. Адам-

ның қандай да бір игіліктерді иеленуін қамтамасыз ететін, өз еркімен іс-әрекет жасауына мүмкіндік беретін мемлекет пен бұқара арақатынасының негізгі принциптері АҚБ-ға жатады.

Адамзат қоғамында бұл мәселеге ежелден баса назар аударылған. Мысалы, Аристотель адам құқықтарын «табиғи» және «шартты» деп екіге бөледі. Ол адамның табиғи құқықтарын мемлекет орнатқан шартты құқықтардан жоғары қояды.

Орта ғасырда өмір сүрген либерализм өкілдері – Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтескье, Ж. Руссо, И. Кант, Т. Джефферсон, Т. Пейн және т.б. ойшылдар адам құқықтары мен бостандығына баса назар аударды. Қағидалардың ең маңыздылары ретінде олар адамдардың еркін, қауіпсіз өмір сүруге, жекеменшік иеленуге тең құқықтарының болуын, халық биліктің негізгі иесі екендігін, биліктің тармақталуын, биліктің халық мүддесіне қызмет етуі керектігін атап көрсетті.

Жүзеге асырылу ортасына қарай АҚБ бірнеше топқа жіктеледі.

Саяси және азаматтық құқықтардың қазіргі тұжырымдары БҰҰ Бас Ассамблеясының Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында (1948 жыл 10 желтоқсан) баяндалған. Қазақстан Республикасының Ата Заңы бойынша былай түсіндіріледі:

1. Қазақстан Республикасында Конституцияға сәйкес адам құқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі;

2. Адам құқықтары мен бостандықтары өркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан ешкім айыра алмайды, заңдар мен өзге де нормативтік-құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады.

(«Саяси түсіндірме сөздіктен»)

Ыңғайлас салалас

Құрамындағы жай сөйлемдер білдіретін ой өзара мезгілдес, бағыттас, ыңғайлас мәндегі қарым-қатынаста айтылатын салаластың түрі **ыңғайлас салалас құрмалас сөйлем** деп аталады.

Ыңғайлас салалас сөйлемнің құрамындағы жай сөйлемдер бір-бірімен жалғаулықты да, жалғаулықсыз да байланыса береді. **Мысалы:** Қазір қара бие де қартайды, Қайыптың өзі де ел ағасы болды. Ол төмен түсіп еді, жол екіге бөлінді.

Ыңғайлас салалас үтірмен ажыратылады. Ыңғайластық қатынастағы жалғаулық шылаулар мыналар: **және, да, де, та, те, әрі.**

3. Оқылым мәтіндегі негізгі ойды сақтай отырып, перифраз тәсілдері арқылы аннотация немесе тезис (100–150 сөз) жазыңдар.

Жер бетінде қанша мемлекет болса, сонша заң мен дәстүр бар. Олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары да жетерлік. Бірі қызық болып жатса, енді біреулері ессіздік болып көрінеді.

Солардың кейбіріне тоқталайық.

- АҚШ-тың Аляска штатында аюды атуға болады, бірақ оны оятуға, онымен суретке түсуге болмайды.

- Венецияда көне ғимараттарды сақтау мақсатында көгершіндерді тамақтандыруға болмайды.

- Данияда өлең айта алмайтын адамдар караокеге бара алмайды.

- Францияда үй жануарларына «Наполеон» деген есім беруге тыйым салынған.
- Үндістанда пілдің көлеңкесінде ұйықтауға болмайды.
- Аустралияда адамдардың қауіпсіздігі үшін өлген китке 100 метрге дейін жақындауға рұқсат етілмейді. Себебі оның маңында акулалар жүруі мүмкін.

4. Оқылым мәтінін немесе «Артық болмас білгенің» айдарымен берілген қызықты мәліметтерді пайдаланып, бірнеше ыңғайлас салалас құрмалас сөйлем құрастырып жазыңдар.

Мәтіндегі сөйлем	Ыңғайлас салалас

5. Дүниежүзі елдерінің бәрінде адам құқықтары сақтала ма? «Иә» немесе «жоқ» деген екі пікірдің бірін жақтап, ойталқы өткізіңдер.

6. Ойталқыдағы пікірлеріңді қорытындылап, 5 құрмалас сөйлем құрастырыңдар.

7. «Сен өз құқығыңды білесің бе?» тақырыбында шолу түрінде шағын мақала жазыңдар.

§ 3. Адам құқығы – мемлекеттің басты қуаты

1. Сендердің ойларыңша, М.Әуезовтің «Оқыған азамат» әңгімесінде қандай оқиға айтылуы мүмкін?

2. Мәтінді оқып, өткен сабақтағы оқылым мәтінімен салыстыра талдаңдар. Кестені толтырыңдар.

«Азаматтардың құқықтары мен бостандықтары» мәтіні	«Оқыған азамат» мәтіні
Тақырыбы	
Стилі	
Тілдік ерекшелігі мен құрылымы	

Оқыған азамат

Сонымен, Жұмағұл мен Қадиша іске кірісті. Бұлар әр жерге барып сұрастырып, ізденіп жүріп, аяғында оқу бөлімінің жанында жас баланың қамын жейтін кеңсені

тауып алып, соған арыз кіргізді. Кеңсе қызметкерін жаңылдырып, тез иландыру үшін Жұмағұл бір жайды көптіріп, екінші жайды шөмейте сөйлеп, есебін тауып жүр. Ақыры бұл кеңсе Қадишаның арызын қарастырып, аяғында Мақсұттан қалған дүние-мүліктің бәрі «жас баласы – Жәмилаға ауысады, содан басқа ие жоқ, ол ержеткенше «опекун» Жұмағұл болады» деп бұйрық берді...

Кемпір бұл сөзді естігенде, басына Мақсұттың өлімімен тең қабат қаза келгендей болып, аузы күбірлеп жалбарынып, жағасын ұстады. Баласы өлгеннен бері қарай бір күн болмаса, бір күн көремін-ау деген зорлық, жетімдік жаңа ғана көз алдына бетпе-бет келгендей болды... Кемпір бар қуатын жиып алып:

– Мен баламнан, арғы ата-бабамнан қалған мүлікті туған емес, туысқан емес, дұспан болып отырған Жұмағұлға неге беремін? Менің балам жоқ болса да, ағайыным бар, Жұмағұл сияқты жатқа кеткенше, соларға кетсін! Ырзалығыммен бір сабақ жіп

бермеймін. Қурап қалған сорлы кемпірге зорлық қылмақ болыпсыңдар ғой, көптіктеріңді істей беріңдер! – деп, Дүйсенді үйіне қайырды. Бірақ Қадишаның ұлықтан әкеп отырған бұйрығын естіген соң және өзінің көмексіз жалғыздығын ойлаған сайын, кемпір есінен адаса бастады. Көріне зорлыққиянатты сезіп тұрса да, не амал қыларын білмеді. Аяғында Құдайға жылап-жалбарынып, «аһ» ұрып отырғанда, есіне баласының бұрынғы жолдасы Мейірхан түсті. Сол күні қасына ақсақ бауырын ертіп алып, кемпір Мейірханға келді, жылады. Бәрін айтты. Қадишаның қалған есесі жоқ, Жұмағұлға тиерде төркінінен әкелген барлық мүлкін алып кеткенін де түгел айтты. Баласының достығы үшін жалбарынып, Мейірханнан ақ ісіне көмек сұрады. «Зорлықтан қорға!» деп тілек қылды. Мейірхан дағдылы көңілшектігі ұстап, кемпірдің сөзіне ергендей болды. Зорлыққа ара түсуге уәде қылып, ертең Жұмағұлмен де, басқалармен де сөйлеспекші болды. Кемпір жетімсіреген

көңіліне болымсыз сүйеу алғандай болып, үйіне қайтты.

Ертеңіне Мейірхан Жұмағұлға жолығып:

– Шіркін, адамшылық қарызы деген бар емес пе? «Оқыған» деген атың қайда?! Пысық жігіт болдың, тегін қатын алдың, үйінен әкелген мүлкін алдың. Өзің де кедей емессің, қатыныңның төркіні – қаланың үлкен байы. Кішкентай қыздың шығынын көтере алмайын дедің бе? Неменесіне өлгелі отырған кемпірді жылатып, кешегі жолдасың – Мақсұттың аруағын күңіреттің? – деді.

Жұмағұл бұл сөздің бәрін Мейірханның іштарлықпен, қызғаншақтықпен айтып тұрған сөзі деп санап:

– Бұл жұмысты істеп жүрген – мен емес, Қадиша. Мен оны тоқтата алмаймын. Және мұндай болымсыз жұмыс үшін арам дейтін болсаң – айтып қой, сені біз сынайтын да кезек келер! – деп қыр көрсетті.

«Оқыған азамат», «жаңа адам» дегені тек оқыған бай, арсыз дүниеқоңыз екенін жаңа ұққан Мейірхан қатты ширеңдеп:

– Байыған сайын араның ашылып, жұтпақсың ба зарлыны?! Қақаларсың әлі-ақ!.. – деп салды.

Мейірханның сөзі Жұмағұлға қонған жоқ. Ол «заң бойынша» іс қылатын болды. Мейірхан сүлдері құрып, жолдасынан түршігіп, түңіліп қала берді. Бұл әңгіменің артынан Жұмағұл, Ақтайлар сол күні-ақ «Мейірхан қызғаншақтық қылып жүр» деп, сөзге таңа бастады.

Кемпір Жұмағұлдың ниетін естіген соң, бір-екі күннің ішінде күйікті ойдың салмағынан езіліп, бөлекше ауруға ұрынды. Есі ауып қалып, шатасып сандырақтайтын әдет пайда болды.

Сол күні кешке кемпірдің «дүниені бермеймін» деген сөзін естіген Жұмағұл қолындағы бұйрық қағазды милицияға алып барып, содан үш солдат алып, Мақсұттың үйіндегі нәрселерді алуға кемпірдікіне келді.

Кемпірдің шатынап, бұзылып отырған көзі мылтық ұстап келіп тұрған солдат-

тарға түскенде, орнынан жылдам тұрып, ақырын тәлтіректеп барып, әлі кеткен қолдарымен төсектің басынан ұстап:

– Бермеймін... Өлтір... Өлтіріп кет... Мақсұт... құтқар! – деп, сылқ етіп шалқасынан жығылып қалды. Жұмағұлдар төрге шығып, бұның қасына келгенде, кемпір бойы сіресіп, көзі жұмылып, жақтары тістесіп, үзіліп барады екен. Тағы бірер секунд өткенде, демі бітіп, үзілді.

Жұмағұл, Қадишаның мұраты орнына келді...

(Мұхтар Әуезовтің «Оқыған азамат» әңгімесінен)

3. Мұхтар Әуезовтің «Оқыған азамат» әңгімесінде адам құқықтары бұзылған ба? Ойларыңды ортаға салып, пікірлесіңдер. Қоғамдық-саяси, ғылыми, коммуникативтік жағдаятқа сай тиісті сөздер мен фразаларды таңдап, орта көлемді монолог дайындаңдар.

4. Сұхбаттағы тұжырымдарыңды «ПСМТ формуласы» әдісімен жазыңдар. Жұпта-сып, бір-біріңнің мәтіндеріңдегі ақпарат-

ты дұрыс жүйелеп, логикалық түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

1-сөйлем: «Менің ойымша, ...».

2-сөйлем: «Себебі мен оны былай түсіндіремін...».

3-сөйлем: «Оны мен мына фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын: ...».

Соңғы сөйлем: «Осыған байланысты мынадай қорытындыға келдім: ...».

1. Қазақстан Республикасының азаматтары заңды түрде алған қандай да болсын мүлкін жекеменшігінде ұстай алады.

2. Меншік, оның ішінде мұрагерлік құқығына заңмен кепілдік беріледі.

3. Соттың шешімінсіз ешкімді де өз мүлкінен айыруға болмайды. Заңмен көзделген ерекше жағдайларда мемлекет мұқтажы үшін мүліктен күштеп айыру оның құны тең бағамен өтелген кезде жүргізілуі мүмкін.

4. Әркімнің кәсіпкерлік қызмет еркіндігіне, өз мүлкін кез келген заңды кәсіпкерлік қызмет үшін еркін пайдалануға құқығы бар. Монополистік қызмет заңмен реттеледі әрі шектеледі. Жосықсыз бәсекеге тыйым салынады.

(Қазақстан Республикасының
Конституциясы, 26-бап)

5. Оқылым мәтіні мен «Артық болмас білгенің» айдарымен берілген материалдағы мәліметтер негізінде жалғаулықты және жалғаулықсыз ыңғайлас салалас құрмалас сөйлемдер құрастырып жазыңдар.

6. Тест сұрақтарына жауап беріңдер.

1. Оқылым және «Артық болмас білгенің» мәтіндеріне ортақ тақырып қайсы?

- A) Адам құқығының бұзылуы
- B) Оқыған азаматтардың әрекеті
- C) Меншік, мұрагерлік құқығы
- B) XX ғасыр басындағы жағдай
- E) Жер мәселесі

2. Оқылым мәтінінің стилі қандай?

- A) Ресми-іскерлік стиль
- B) Көркем әдебиет стилі
- C) Ғылыми стиль
- Б) Публицистикалық стиль
- E) Ауызекі сөйлеу стилі

3. «Артық болмас білгенің» мәтінінің стилі қандай?

- A) Ресми-іскерлік стиль
- B) Көркем әдебиет стилі
- C) Ғылыми стиль
- Б) Публицистикалық стиль
- E) Ауызекі сөйлеу стилі

дар.

7. Көркем әдебиеттен адам құқықтары мен бостандықтарына байланысты мысалдар тауып, презентация дайындаңдар.

§ 4. Әйел құқығы

1. XIX ғасырдағы қазақ әйелінің басында қандай бостандықтар болды? XX-XXI ғасырлардағы әйел құқығымен салыстырыңдар.

2. «Түртіп оқу» әдісімен мәтінді оқып, негізгі ойды анықтаңдар. Мәтінде көтерілген мәселеге оқырманның қарым-қатынасын анықтауға арналған талқылау сұрақтарын құрастырыңдар.

XIX ғасырдағы қазақ әйелінің тағдыры

Жесір әйелдің ерінен қалған мал-мүлікке еншілестік жайы тіпті сөз етуді көтермейді екен... Қазақ рулары еркек нәсілін қуалай құрылады. Бір үйдің еркек кіндіктісі өліп таусылса, ол үй сонымен өзі де жоғалады. Ол үйде он қыз қалса да, есепке алынбайды. Сондай апатқа ұшырай қалса, ауыл да солай, рудың өзі солай жоғалады, бітеді. Әйел үй иесіне саналмайды. Бесікте жатқан ұлы болса, өне, мал-мүліктің иесі – сол.

Еркек баласыз қалған жесір әйелге енші берсе, ол – ағайынның қайырымдылығы. Дұрысына келгенде, ондай әйелге әмеңгерлік қана пана бола алады...

Еркектер жағы түгел осы ыңғайда болған соң, жиналыстың шын бастығы Леознер Ұлпанға қарады:

– Сіз не айтар едіңіз, Акнар Артыкбаевна?

Есенемен азды-көпті кеңесіп келген Ұлпан іркілген жоқ.

– Мен мұндай жиында сөйлеп көрген емеспін... Не айтсам да, қалай айтсам да ұзын-ырғасы Есенеидің сөзі. Қазақ біреудің жүйрік атына қызықса да, құда бола салады. Болыс-би сайлауларының тұсында ондаған байлар құда болысып қалады. Әлі тумаған балаларды атастырып, аманат-құда болатындары да бар. Әйел тағдыры осыдан басталмай ма?

Есенеидің бірінші тапсырғаны – балалар ержетіп, бірін-бірі көріп, ұнатса ғана құдалық басталатын болсын. Қазақ қызы бетін жасырмайды. Көшпелі елдер жылда ара-

ласып отырады... көрісіп, білісу қиын емес. Қазақта «қыз көру» деген жөн-жосық бар еді ғой. Соны әдет-ғұрпымызға айналдырайық.

Екінші, әмеңгерліктің қай түрі болса да жойылғаны дұрыс болар еді. Сіздер әмеңгерлікке ұшыраған әйелдің бақытты болған біреуін айта аласыздар ма? Жоқ, атай алмайсыз! Мен ондайдың отпен кіріп, күлмен шығатын күң болған жүзін атай аламын. Есенеидің өз елінде де толып жатыр.

Ерінен қалған мал-мүлікке әйелі еншілес емес дегендеріңіз – үлкен жәбір. Оның ар жағында қазақтың рулары еркек нәсілін қуалай құрылады деген ой жатыр. Солай емес пе? Олай болса, жалпы Керейдің он екі болыс болып отырған үлкен бір тармағы Абақ-Керей деп аталады. Абақ – әйел аты. Ондаған руларды бастаған әйелдің аты. Жиырма болысқа жақындаған Қаракесек руларының ұраны «Қарқабат» екен. Біржан сал Сарамен айтысқанда сол Қарқабатқа сыйынады екен ғой. Бәріңіздің құлағыңызда бар сөз – «Сал Біржан салды

айқайға Қарқабаттап» демей ме? Сол Қарқабат – әйел! Айбике, Нұрбике, Сүйімбике, Қызбике, Бике, Күңгөне деп әйел атымен аталатын ондаған елдер бар. Бәрі де ең кемі бір руды бастаған әйел аты. Осы бес болыс Керейдің талай руы осы әйелдердің аттарымен аталмай ма? Қуандық, Сүйіндік, Қаржас деген үш баласына енші бөліп беретін шешесі емес пе?!

Қадірлі болыс-билер, көре-тұра обал-озбырлыққа бармаңыздар. Жесір қалған әйел үй иесі болып қала берсін. Әйел үй иесі болып саналмайды деп қорқытып, әмеңгеріне қоса салу пышақкесті тоқтала-тын болсын! Біздің үйдің ойы – осы. Біздің үй облыстық төтенше съезге шақырыла қалса, осы ойымен барады, – деді Ұлпан...

Мәжіліс тағы екі күнге созылып барып әрең аяқталды. Билер Есенейдің көңілін сұраған болып, Ұлпан ойларын жұқартқылары келіп еді, Есенейдің мойны бұрылмады. «Мен Ұлпанға шылбыр-тізгінімді біржола беріп қойған адаммын. Мен түгіл, бүкіл Си-банның сөзін ұстайтын – сол кісі. Осыған

көздерің үйрене берсін», – деді де, басқа сөз айтпады.

Мәжілісті аяқтап келгенде, Тұрлыбек пен Леознердің сүйемелдеуі арқылы Ұлпанның екі ұсынысы амалсыз қабылданды.

1. Жесір қалған әйел кімге тиемін десе де, өз еркінде болсын.

2. Жесір әйел ерінен қалған мал-мүліктің үштен екісіне өзі ие, үштен бірі ерінің ағайын-туғандарына берілсін.

Бұдан көп жыл кейін өткен болыс-билердің облыстық төтенше съезінде де бұл екі ұсыныс өзгертілмей алынды.

(Ғабит Мүсіреповтің «Ұлпан» романынан)

Себеп-салдар салалас

Құрамындағы жай сөйлемдердің бірі екіншісінде айтылған ойдың болу себебін білдіретін салаластың түрі – **себеп-салдар салалас құрмалас**.

Жай сөйлемдердің бірі себеп мәнді, екіншісі салдар мәнді болып, орындары ауысып та келе береді.

Себеп мәнді жай сөйлем	Жалғау- лық шылау	Салдар мәнді жай сөйлем
Ержан қала- мымды қиы- лып сұрап алды,	сондық- тан (сол себепті)	естігенімді қарындаш- пен түсіруге мәжбүр бол- дым.
Салдар мәнді жай сөйлем	Жалғау- лық шылау	Себеп мәнді жай сөйлем
Олар уәделі жерге кеші- гіп жетті,	өйткені (себебі)	көлік таппай қатты қина- лыпты.

Себеп-салдар салалас құрмаластың құрамындағы жай сөйлемдер бір-бірімен жалғаулық шылаулар (сондықтан, сол себепті, себебі, өйткені, неге десеңіз) арқылы да; жалғаулықсыз, іргелес

тұрып та байланысады. **Мысалы:** Бұл шаруа келінге тапсырылды: ол жер жағдайын жақсы біледі. Көлік жүре алмайтын тар жол екен, біз амалсыздан ауылға жаяу тарттық.

Қазақ хандығындағы әйелдер құқығы қандай болған?

Әйелді ренжіткен адам одан кешірім сұрауы тиіс, сұрамаған жағдайда арсыздығы үшін айып салынған. Сондай-ақ ер азаматқа жақын туысымен, өз руының қызымен некелесуіне қатаң тыйым салынған. Ол үшін өлім жазасына кесіліп отырған немесе сол рудың талқысына берілген.

«Жеті Жарғы» заңында күйеуі әйелімен еш себепсіз ажырасатын болса, онда балалар шешесінің қамқорлығына берілетіндігі айтылған. Жесір қалған әйел қайтыс болған күйеуінің ағасына не інісіне әмеңгерлік жолмен әйелдікке берілген. Марқұмның балалары мен мал-мүлкі де бауырының жауапкер-

шілігіне өтеді. Егер жесір әйел әмеңгерлік жолмен күйеуге шыққысы келмесе, онда балалары балиғатқа жеткенше, мал-мүлік, балаларына өзі бас-көз болады. Жесір әйелге мұраның сегізден бірі тиесілі болған.

3. Оқылым және «Артық болмас білгенің» айдарымен берілген материалдар бойынша анықталған ұқсастықтар мен айырмашылықтарды «Т кестесі» әдісімен көрсетіңдер.

Әйел құқығына қатысты ұқсастықтары	Әйел құқығына қатысты айырмашылықтары

4. Сөйлемдерді толықтырып, себеп-салдар салалас құрмалас сөйлем құрастырыңдар. Жалғаулықты және жалғаулықсыз түрлерінің ерекшеліктерін түсіндіріңдер. Себеп мәнді және салдар мәнді сөйлемдерді ажыратыңдар.

1. Мәжілісте Ұлпанның екі ұсынысы да амалсыз қабылданды, себебі...

2. Ұлпан әмеңгерліктің жойылғанын қалайды: ...

3. ..., сол себепті әйел адамның атымен аталатын ру, ауыл атаулары көп болған.

4. Әйелді ренжіткен адамға айып салынған, себебі...

5. ..., өлім жазасына кесілген немесе сол рудың талқысына берілген.

6. Балаларды жас кезінен атастыру дұрыс емес, сондықтан...

5. Оқылым мәтініндегі мәліметтерді пайдаланып, жақтайтын немесе даттайтын топтар ретінде ойталқы ұйымдастырыңдар.

6. Ойталқыдағы пікірлеріңді дәлелдеп, аргументті эссе жазыңдар. Сөз саны – 120–150.

7. Қосымша ресурстар (ғаламтор, бұқаралық ақпарат құралдары) бойынша қазақ әйелінің бүгінгі таңдағы құқықтарын анықтап, өз пікірлеріңді «Төрт сөйлем» әдісімен түйіндеңдер.

- Пікір.
- Дәлел.
- Мысал.
- Қорытынды.

§ 5. Бала құқығы – басты құндылық

1. Сендердің ойларыңша, біздің елімізде балалар мен жасөспірімдердің құқықтарын қорғайтын арнайы ұйымдар бар ма?

Олар өз жұмысын қандай нормативтік құқықтық құжаттар бойынша жүргізеді?

2. Мәтінді оқыңдар, тақырыбын, қызметін, құрылымын және тілдік ерекшеліктерін өткен сабақтағы оқылым мәтінімен салыстыра талдаңдар.

«Бала құқығы туралы Конвенция» мәтіні	«XIX ғасырдағы қазақ әйелінің тағдыры» мәтіні
Тақырыбы	
Стилі	
Тілдік ерекшелігі мен құрылымы	
Қызметі	

Бала құқығы туралы Конвенция

Конвенция – 0-ден 18 жасқа дейінгі барлық балаға қатысты халықаралық заң. Бұл құжат 1989 жылы 20 қарашада қабылданды. Біздің елімізде 1994 жылы 11 қарашада заңдық күшіне енді.

1-бап. 18 жасқа дейінгі балалар Конвенцияда ұсынылған барлық құқықты қолдана алады.

2-бап. Баланың, оның ата-анасының немесе қамқоршысының нәсіліне, түр-түсіне, жынысына, тіліне, дініне, саяси немесе өзге де сенім-нанымдарына, ұлттық, этникалық немесе әлеуметтік шығу тегіне, мүліктік жағдайына, денсаулығына немесе өзге де жағдайларына қарамастан, әрбір баланың осы Конвенциямен көзделген құқықтары құрметтеледі және қамтамасыз етіледі.

3-бап. Балаларды әлеуметтік қамсыздандыру мәселелерімен айналысатын мемлекеттік немесе жеке мекемелер, соттар, әкімшілік немесе заң шығарушы органдар балаларға қатысты қолданылатын іс-әрекеттерінің бәрінде бірінші кезекте баланың мүддесін қамтамасыз етуге көңіл бөледі.

4-бап. Қатысушы мемлекеттер осы Конвенцияда көрсетілген заң шығарушы, әкімшілік және басқа да құқықтарды жүзеге асыруды қамтамасыз етеді. Ал экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтарға қатысты шараларды мүмкіндігінше қолда бар ресурстарын пайдалана отырып, қажет болған жағдайда халықаралық ынтымақтастық шеңберінде іске асырады.

5-бап. Қатысушы мемлекеттер ата-аналардың, кейбір жергілікті салт-дәстүр бойынша кеңейтілген отбасылар мен қауымдастық мүшелерінің, қамқоршылары мен балаға жауапты тұлғалардың құқықтары мен міндеттерін құрметтейді. Осы Конвенцияда көрсетілген құқықтарды жүзеге асыруда балаға даму қабілеттеріне сәйкес дұрыс бағыт беріп, басшылық жасауына жағдай жасайды.

6-бап. Қатысушы мемлекеттер әрбір баланың өмір сүруге деген ажырамас құқығын мойындайды. Олар баланың аман болуын және денсаулығының мықты болып өсуін барынша қамтамасыз етеді.

7-бап. Бала туған бетте тіркеуге алынады, осы сәттен бастап өзіне есім және азаматтық алуға құқығы бар, сондай-ақ мүмкіндігінше өзінің ата-анасын білуге және олардың қамқорлығына ие болуға құқылы.

8-бап. Заңда қарастырылғандай, қатысушы мемлекеттер баланың жеке басының даралығын, атап айтсақ, азаматтығын, есімін және отбасылық қарым-қатынасын сақтау құқығын құрметтейді. Оған заңсыз араласуға жол бермейді.

9-бап. Қатысушы мемлекеттер баланың еркінен тыс ата-анасынан айырылмауын қамтамасыз етеді. Бұған құзырлы органдардың сот шешіміне сәйкес баланың мүддесі үшін оны ата-анасынан айыру қажет екендігін анықтаған жағдайлар жатпайды. Мұндай анықтама ата-анасы балаға қатыгездік танытқанда не оған қамқорлық жасамағанда, болмаса ата-анасы бөлек тұратын, сол себепті баланың тұрып жатқан жеріне қатысты шешім қабылдау қажет болғанда беріледі.

10-бап. Ата-анасы әртүрлі мемлекетте өмір сүріп жатқан бала тұрақты негізде

ата-анасының екеуімен де жеке қарым-қатынас және тікелей байланыс орнатуға құқылы.

11-бап. Қатысушы мемлекеттер балалардың шетелге заңсыз жөнелтілуіне және қайтарылмауына қарсы күрес үшін шараларын қабылдайды.

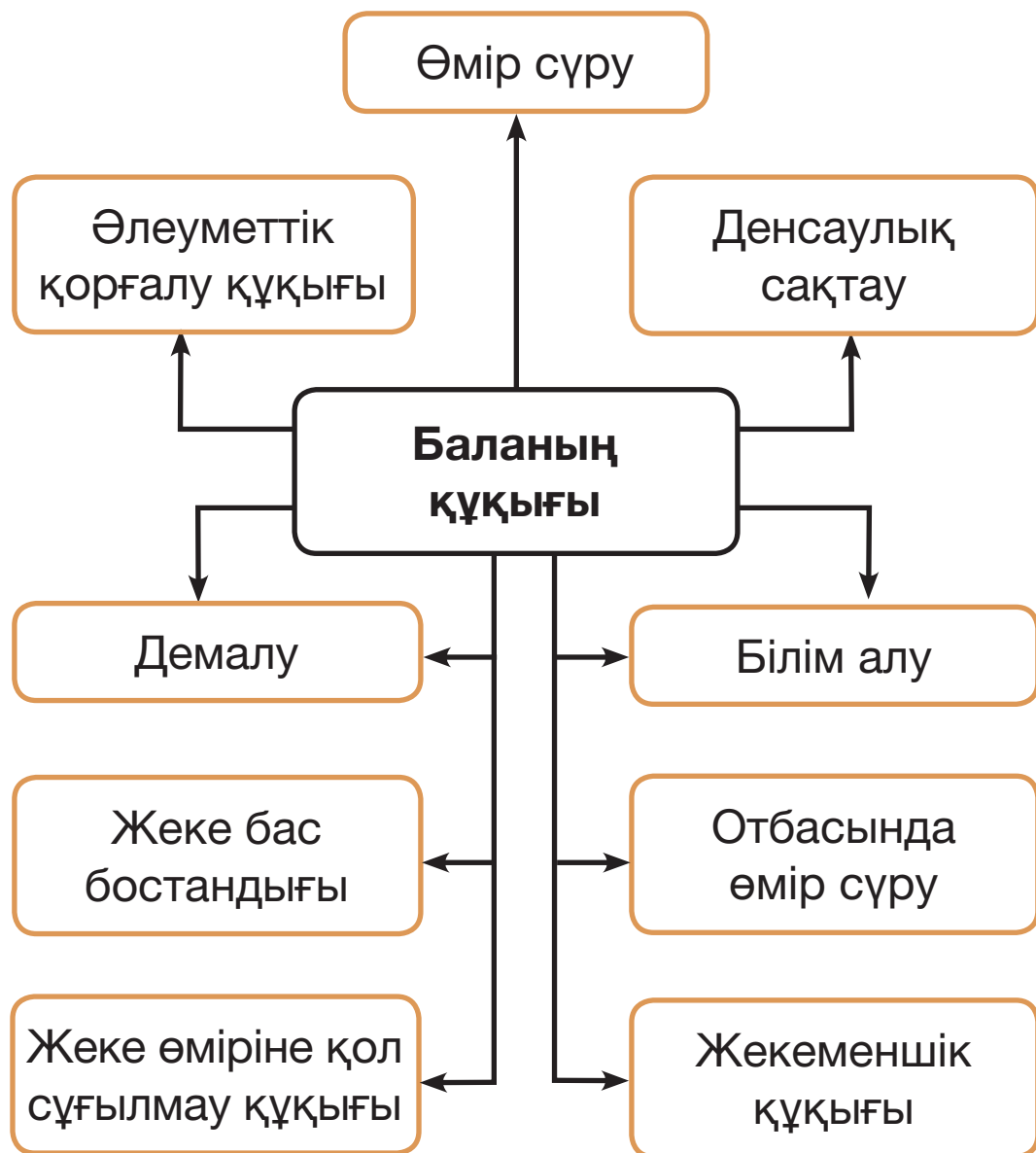
12-бап. Қатысушы мемлекеттер өз көзқарасын жеткізуге қабілетті баланың өзіне қатысты барлық мәселе бойынша ой-пікірлерін еркін білдіру құқығын қамтамасыз етеді. Бұл ретте баланың жасына және өсіп-жетілуіне сәйкес оның ой-пікіріне тиісті назар аударылады.

13-бап. Бала өз пікірін еркін білдіруге құқылы: бұл құқыққа ауызша, жазбаша басылымдар мен көркемөнер шығармаларынан не болмаса баланың өз таңдауы бойынша басқа да құралдардың көмегімен әртүрлі ақпарат пен идеяны іздеу, алу және беру еркіндігі кіреді.

14-бап. Қатысушы мемлекеттер баланың ойлау, ар-ұждан және дін бостандығына деген құқығын құрметтейді.

3. Берілген сызба бойынша «Бала құқығы – маңызды мәселе» тақырыбында мәтін жазыңдар. Жұптасып, бір-біріңнің жазба жұмыстарыңдағы ақпараттарды дұрыс жүйелеп, логикалық және стильдік түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

4. Аудиожазбадан (09. mp3) «Ювеналды әділет – кәметке толмағандар құқықтарын қорғау кепілі» мәтінін тыңдап, қоғамдық-саяси, ғылыми, коммуникативтік жағдаятқа сай тиісті сөздер мен фразаларды таңдап, орта көлемді монолог дайындаңдар.

5. Сызбаларды негізге алып, тақырып бойынша себеп-салдар салалас құрмаластың жалғаулықты және жалғаулықсыз түрлеріне сөйлем құрастырыңдар, жасалу жолдары мен тыныс белгілеріне түсінік беріңдер.

Себеп мәнді жай сөйлем	Жалғаулық шылау	Салдар мәнді жай сөйлем

Салдар мәнді жай сөйлем	Жалғаулық шылау	Себеп мәнді жай сөйлем

Себеп мәнді жай сөйлем	Салдар мәнді жай сөйлем

Салдар мәнді жай сөйлем	Себеп мәнді жай сөйлем

6. Бала құқығын қорғаумен айналысатын халықаралық және қазақстандық ұйымдардың атқарып жатқан жұмыстары туралы ізденіп, презентация дайындаңдар.

7. Ыңғайлас және себеп-салдар салалас құрмалас сөйлемдерді қолданып, «Бала құқықтарын қорғау туралы Конвенция» жөнінде мақала жазыңдар.

§ 6. Бала құқықтарының қорғалуы

1. Сендердің ойларыңша, елімізде ата-анасынан айырылған жетім балалардың құқықтары қалай қорғалады?

2. Аудиожазбадан (10. mp3) «Балаларды қорғау күні» тақырыбындағы мәтінді тыңдап, жағдаятын (қоғамдық-саяси, ғылыми, коммуникативтік) анықтаңдар. Сөздер мен сөз тіркестерін таңдап алып, орта көлемді монолог дайындаңдар.

3. Мәтінді оқып, тақырыбын, құрылымын, тілдік ерекшелігін тыңдалым мәтінімен салыстыра талдаңдар.

Бала Қасымның тағдыры

...Бірақ күндер өтті. Қасым жетім болды. Жетімдік бұған өзінің барлық суық пішінін емін-еркін танытты. Қатал тағдыр мықты қолымен қатты ұстады.

Әжесі өткен соң «жақынымын» деп, жаны ашыған ие болып шығып, Иса деген ағайыны Қасымды қолына алды. Қасымның әке-шешесінен отыз шақты қой, он шақты

қара қалып еді. Исаға Қасымның малын берерде жұрт: «Жетімнің малына қиянат қылма! Өзін адам қыл, күт, асыра, жылатпа!» – деп тапсырған болып беріп еді.

Исаның балалары көп, малы жоққа жақын кедей болатын. Ұрысқақ долы қатыны Қадиша мен Иса Қасымды алғаш қолына кіргізіп алысымен, малды өз малындай баурай бастады. Олар Қасыммен бірге келген малдың санын азсынып, әрқайсысының түсін атап: «Әне бір көк саулық пен қарабас қойды соғымға жібереміз, қасқа сиырды сатып, үй ішіне, бала-шағаға саудагерден бұл аламыз», – деп ашық кеңесіп жатты...

Қасымның көңіліне жетімдік, әлсіздік қайғысы зіл қара тастай орнап қалды. Аз заман өткенде бұрынғы толық ажарлы бала аппақ болып қуарып жүдеп, ылғи қабағы түйіліп, қайғы сызымен түксиіп алды. Жалғыздық, сорлылық кебін барлық пішінімен білдіретін болып еді.

...Қасымның малы ұстала бастады. Көк саулықтың мойнынан құшақтап жабысқан жолында Иса мен Қадишадан қабат таяқ жеді. Жылаған сайын тамақ бермейтін бол-

ды. Олардың балалары бірінен-бірі ерке болып шығып, Қасым қағаберісте қалатын болды. Қасымға таласа-тармаса күн көру керек болды. Малы ұсталғалы басында қайғыртып жылатып, кішкене сорлы жетімнің ішіне у болып жиналып жүрсе де, әрі беріден соң ол қайғы бір бөлек қалды. Енді Қасым тамақты да жөндеп іше алмайтын болды. Жыламаса, әке-шешесі бар балалардан кезек тимейді. Оның үстіне олардың ересегінен таяқ та жей бастады. Қасымға бұдан соңғы бір қайғы – қозы бағу шықты. Аздан соң өзге балалар «тілазар, кәпір, бармайды» деген атпен құтылып кететін болып, Иса мен Қадишаның бейілді қабағына ырза болатын күйге келген Қасым тезек теретін болды. Малдан кешке келіп сүрініп-жығылғанда болмаса, Қасымға бостандық, еркіншілік жоқ еді. Кейде Иса өз балаларын: «Олардың малы жоқ, малдың иесі – Қасым», – деп қойып, олардың еріншектігіне өзі құрық беріп, Қасымның бейшаралығын ашық арамдықпен қақпай қылып та қояды. Бұл халдің барлығы сорлы жетім көңілінде күннен-күнге арылмастай

у болып жиналды. Қасым енді барлық өзіне қарсы арналған арамдық, өгейлік мінезді қабақтан, жарты сөзден ұғатын болды. Күз күніндей жабырқап жүдеп, қабағы қатқан қайғыда...

Үнемі аштық, күтімсіздік, ауыр жұмыс қосылып, ойын шатастыра берді. Әжесі өлген соң, көңілінде тіршілігіне сүйсінгендей бір күн болған жоқ. Кішкентай Қасымның түсі де, көңілі де қартайып, жүдеп барады. Бұл уақытта Қадишаның қолы үйреніп алған таяғы күннен-күнге: «Жетім ит!», «Жаман неме!» – деп көзге шұқып, жиі-жиі тие бастады.

Бүгінгі Қасым жалғыз келе жатқан түннің алдында таңертеңнен кешке шейін Иса мен Қадиша бұны үйіне жолатпай, ауылдан қуып жүріп сабап еді. Ақырғы рет кеш алдында күні бойы жылаумен үздігіп әлі біткен Қасым жетімдіктің барлық сорлылығына бойсұнған пішінімен Исаның үйін жағалап келе жатыр еді. Жаутаңдаған көзімен жылы шырай іздеп келе жатқанда, алдында бұрынғыдай зәрленіп тұрған Исаны көрді.

Иса бұған «сен қарсы келдің» деген зілмен тағы да ұрмақшы болып қарсы жүгірді. Сол уақытта Қасым жаны күйіп шыдай алмай, жылап жүріп сөйлеп:

– Мені мұндай сорлы қылғандай не жазып едім?.. Жазығым – қуарып қалған жетімдігім бе? – деп, жерде жатқан үлкен тасты ала салып, төніп келіп қалған Исаны тізесінен періп кеп жіберіп, далаға қарай қаша жөнеліп еді.

Иса аузына келгенін айтып боқтап, аяғы мертiгіп «бақ» етіп отырып қалды. Қасым сол бетімен тас лақтырып құған балаларға жеткізбей, үлкен тауға қарай жөнеліп кеткен.

Ауылға енді қайта барса аямайтынын біліп, зарлай еңіреп, әжесі мен атасының атын атап шақырып келе жатқанда, бұрыннан ойлап жүрген бір көмескі ниеті есіне түсті, ол ниеті – қыстау маңында әкешелерінің зиратына бармақшы еді...

Тау асатын жолда жалғыз келе жатқан зар еңіреген жетім бала Қасымды алып келе жатқан хал – осы...

(Мұхтар Әуезовтің «Жетім» әңгімесінен)

4. Қазақстан Республикасындағы балалар мен жасөспірімдердің құқықтарына қатысты пікірталас жүргізіңдер. Анықталған түйінді ойларыңды «Еркін микрофон» әдісімен баяндаңдар.

Қарсылықты салалас

Құрамындағы жай сөйлемдердің біріндегі ой мен оқиға екінші сыңарындағы ой мен оқиғаға қарама-қарсы болып келетін салаластың түрі қарсылықты салалас деп аталады.

Қарсылықты салалас құрамалас сөйлемдер жалғаулықтар арқылы да, іргелес тұрып та байланысады.

Жалғаулықсыз,
дауыс ырғағы
арқылы іргелес
тұрып байланы-
суы

Жалғаулықты
байланыс
(бірақ, алайда, де-
генмен, әйтсе де,
сонда да, өйткен-
мен, сөйткенмен,
сөйтсе де, десе де)

Біз ыңғай бер-
меп едік, – Әлен-
дер қоғадай жа-
пырылды.

Алыстан әлдекімнің
дауысы естілгендей
болды, бірақ қай
жақтан естілгенін
шамалай алмадым.

Қарсылықты салалас құрмалас сөй-
лемнің құрамындағы баяндауыштар
антоним сөздерден немесе болымды-
болымсыз формадағы сөздерден жа-
салады.

Қарсылықты салаластың жалғаулық
шылаулар қатысқан түрінде қолданы-
латын тыныс белгісі – үтір, ал жалғау-
лық түсіріліп айтылған жағдайда ал-
дыңғы сөйлемнен кейін үтірден соң
жалғаулық орнына сызықша қойылады.

Мысалы: Жоспарланған шара уақы-
тында өтті, – күткен нәтижеге қол жет-
кізе алмадық.

5. Оқылым мәтінін пайдаланып, жалғаулықты және жалғаулықсыз қарсылықты салалас сөйлемдер жазыңдар.

Жалғаулықты қарсылықты салалас	Жалғаулықсыз қарсылықты салалас

6. Оқылым және тыңдалым материалдарында көтерілген мәселелерді қорытындылап, «Балаларды қорғау – болашаққа бағдар жасайтын маңызды мәселе» тақырыбында мәтін жазыңдар. Сөз саны – 80-100. Жұптасып, бір-біріңнің жазған мәтінде-ріңе түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

7. Өз мәтіндеріңдегі жай сөйлемдерден қарсылықты салалас құрмалас сөйлем құрастырыңдар.

Мәтіндегі сөйлем	Қарсылықты салалас

8. «Егемен ел аясындағы менің құқықтарым» тақырыбында аргументті эссе жазыңдар. Сөз саны – 150-160.

§ 7. Туған жерге туың тік

1. Шет жердегі қандастарымыздың туған жерге оралуы заңмен қорғалған ба?

2. Мәтіндегі негізгі ойды анықтаңдар. Мәтінде көтерілген мәселеге оқырманның қарым-қатынасын анықтауға бағытталған талқылау сұрақтарын құрастырыңдар.

Атамекенін аңсаған жанның тағдыры

...Төлеутай жетіге толып, мектепке барғаны бұл үшін үлкен мереке болып еді. Екі арқардың етін қазанға бір-ақ салып, маңайын шақырып той жасады. Иленген тау ешкінің терісінен немересіне әп-әдемі сумка жасап берді. Қашан үйреніскенше, мектепке өзі ертіп апарып жүрді.

Немересінің тілі қандай қызық. Зерек, әр нәрсені білуге құмар-ды. Қарттың есіне мына бір оқиға түсті. Бір жолы Төлеутайды таяу жердегі Қарасуға үйрек атуға ертіп барған. Көктемгі құс келетін уақыт. Сол маңдағы шұқанақ көлдер мен Қарасуда шүрегей үйректер жыртылып айырылады. Шал бара салып екі үйрек атып алды.

Бір заматта қанаттары сартылдап, су жағасына жіпке тізген моншақтай бір топ қаз келіп қонды. Жол бастаушы көсемі қамшы салым бөрінің алдында жүр.

– Ата, мына қазды атайықшы, – деді Төлеутай қуанып. – Атшы анау алдында жүрген үлкенін.

– Жоқ, балам, бұл қаздарды атуға болмайды, – деді қарт басын шайқап. – Бұлар да жолаушы ғой, алысқа кетіп барады. Жолынан қалдырмайық.

– Алысқа дейсің бе? Қайда барады сонда? – деді Төлеутай таңырқап.

– Туған жеріне кетіп барады...

– Туған жері қайда?

– Алыста, сонау таудың ар жағында, – деп қарт, қазір өзі жатқан асуды нұсқап еді сонда.

Бала «түсіндім, онда атуға болмайды екен» дегендей, өзіне жараспайтын бір естиярлықпен ойланып қалған. Ақылы көп, зерек еді-ау, айналайын.

Әлгі қаздар бой жазып, суға қанып алды да, кешікпей аспанға көтерілді... Бұлардың

төбесінен тағы бір айналды да, солтүстік қайдасың деп тартып берді. Қарт немересімен екеуі қаздар тобы көзден ғайып болып, аспан тұңғиығына сіңіп кеткенше кірпік қақпай қарап тұрды...

Сол немересінен қарт қапыда айырылды. Соңғы бірнеше жыл ұдайымен бұл өлкені жыландай жайлаған ашаршылық бұлардың қара лашығына ене алмай-ақ келіп еді. Маңайдағы ел аштықтан ісініп, көнек ауруына шалдығып, жаппай қирап жатқанда, бұлардың өзегі тала қоймаған. Қарт көрі сүйегін сүйретіп, аң, құс атып әкеліп, аузыменен жем тасыған қарлығаштай немересін сақтап қалуға бар жанын салған. Көлденең кеселге килікпесе, Төлеутайын апаттан аман алып та қалатын еді. Бірақ амал қанша, Құдай оған жеткізбеді ғой.

Бір күні атып алған қояны мен кекілігін арқалап, үйіне келгені сол еді, мұны екі полицей тосып отыр екен. Ай-шайға қаратпай, шалдың қол-аяғын байлады да, арбаға отырғызып қалаға алып кетті. Мектепке кеткен немересіне де мойын бұрғызған

жоқ. Тергеусіз, сұраусыз апарып түрмеге қамап тастады. Бір айдай жауапсыз жатып қалды. Өзіне қандай айып тағылғанын да білмеді. Тек тергеуге әкелгенде ғана ұқты мән-жайды.

Бұған екі түрлі қылмыс таңылған көрінеді. Біріншісі – «Аң аулағанды сылтау қылып, үнемі тау арасында жүреді екенсің. Бірнеше рет шекара бойына да жақын барып қайтыпсың. Сондағы мақсатың не?» Екіншісі – «Сенде тығулы жатқан мылтық бар. Соны өкіметке тапсыруың керек».

Қандауырдай қадалған осы екі сұраққа жауап таба алмай, қарт түрмеде бір жыл жатты. Тек қыс өтіп, келесі көктемде ғана мұны қапастан босатты. Мылтығын тартып алып, аң аулауға тыйым салды да, бақылау астында ауыр жұмыс істеуге жіберді.

Алдында қандай қасірет күтіп тұрғанын бұл ауылға келгенде бір-ақ білді. Өткен қыста да ақ сүйек жұт болып, малдан тігерге тұяқ қалмаған. Адам шығыны да аз емес. Тірілердің қатары селдіреп, жотадағы зираттың қарасы молая түсіпті.

Қарт сол зираттың шет жағындағы кішкентай жас топырақты құшақтап, бір тәулік ессіз жатты. Өзі жоқта жалғыз жұбанышы – Төлеутайы аштыққа төзбей, қыршынынан қиылыпты.

Жасы жетпіске келсе де, қайраты қайтпаған қарт сол күннен бастап күрт төмендеп кетті... Мына жарық дүниенің бұл үшін пәлендей қызығы, мән-мағынасы қалмаған еді.

Жатса-тұрса көзіне өлім елестеді. Есіне сонау алыста қалған туған жері түсе берді. Түсінде сол ғажайып өлкеде жүретін болды. Шал ендігі қалған аз өмірін бір игілікті іске жұмсауға бел байлады. Ол – қырық жыл бойы көкірек түпкірінде жатқан осынау сапар болатын.

(Қабдеш Жұмаділовтің «Қаздар қайтып барады» әңгімесінен.)

3. Қабдеш Жұмаділовтің «Қаздар қайтып барады» әңгімесінен алынған үзіндіден негізгі ойды білдіретін сөйлемдерді теріп жазып, «Қосжазба күнделігі» әдісімен түсіндіріңдер.

Негізгі ойды білдіретін сөйлем	Менің пікірім

4. Мәтіндегі құрмалас сөйлемдерді анықтап, салаластарды мағыналық түрлеріне қарай талдаңдар.

5. Эссе құрылымы мен даму желісін сақтап, өз ойларыңды дәлелдеп, «Туған жерге туың тік» тақырыбында аргументті эссе жазыңдар. Сөз саны – 80-100.

6. «Әрбір азамат өз туған жерінде өмір сүруге құқылы». Осы пікірді негізге алып, жалғаулықты және жалғаулықсыз қарсылықты салалас құрмалас сөйлемдер құрастырып жазыңдар.

7. Салалас құрмалас сөйлемнің мағыналық түрлерін қолдана отырып, «Егемен ел азаматтарының құқықтары» тақырыбында қысқаша ғылыми-зерттеу жұмысын жазыңдар.

IV бөлім

ОТБАСЫ ЖӘНЕ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ӨЗГЕРІС

СИНТАКСИС

Бөлімді оқып-білу арқылы сендер:

- Қазақстан Республикасының демографиялық жағдайы туралы;
- әлемдегі демографиялық өзгерістер жайлы;
- түсіндірмелі салалас, талғаулы салалас, кезектес салалас сөйлемдердің жасалу жолдарымен танысасыңдар.

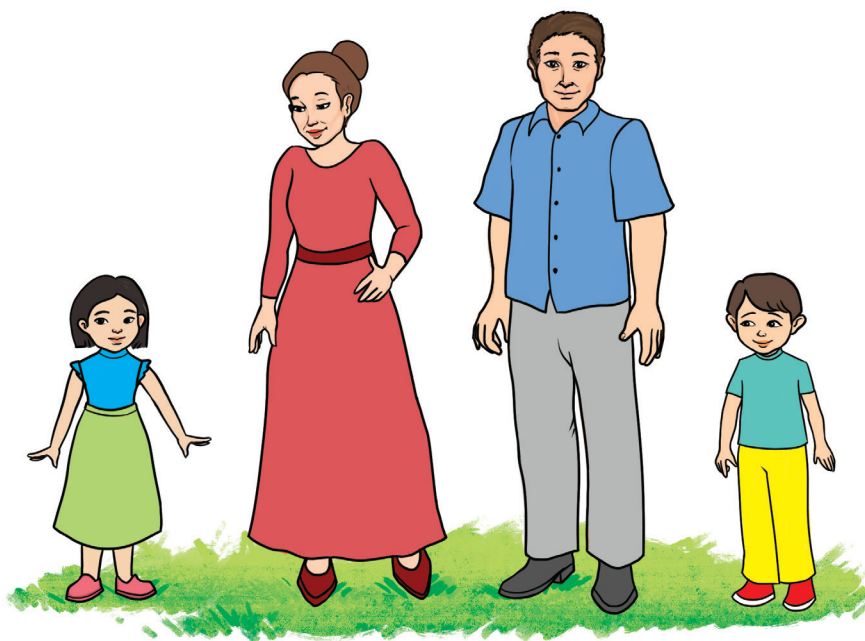
Біз жас ұлтпыз. Еліміздегі орташа жас – 35. Бұл біздің адамдық әлеуетімізді сақтауға, әлемде өзіміздің орнығуымызға зор мүмкіндік береді.

(Н. Назарбаев)

§ 1. Отбасы – ұлт құндылығы

1. Суреттен қандай ой түйдіңдер?

2. Мәтінді түсініп оқыңдар. Тілдік құралдары арқылы стилін анықтаңдар. Шешендік сөз үлгілері бар ма?

Егемендіктің алғашқы жылдарында Ата Заңға арнайы бап енгізіліп, «неке және отбасының, ана, әке болудың және балалықтың мемлекет қорғауында болатыны» айқындалды. Осы арқылы тәуелсіздік

жылдарында отбасылық-демографиялық саясат мемлекет дамуының стратегиялық бағыты ретінде бекітіліп, бұл саладағы келелі мәселелер кезең-кезеңімен түпкілікті шешімін тауып келеді.

Ширек ғасырда Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың бәсекеге қабілетті ұлт, әл-ауқаты артқан отбасы, білімді ұрпақ қалыптастыруға бағытталған сындарлы саясаты отбасылық саясатты жетілдіруге, ана мен баланы мемлекеттік қолдау бойынша бағдарламалық құжаттардың қабылдануына, осы бағытта тұтастай жүйенің құрылуына жол ашты. Осылардың қатарында Қазақстан Республикасында 2006-2016 жылдарға арналған Гендерлік теңдік стратегиясының қабылдануын, Отбасы күнінің белгіленуін, Балалы отбасыларды әлеуметтік қолдаудың ұлттық моделінің қалыптасуын, «Мерейлі отбасы» ұлттық байқауының өткізілуін және басқа да нақты шараларды алға тартуға болады. Бұл игілікті істер нәтижесінде әрбір босағасы берік отбасы Отанымыздың баянды болашағының берік негізі ретінде орнықтырылды.

...Осының бәрі отбасының адам баласының өмірге жолдама алатын кәусар бастауы, арқасүйер алтын діңгегі екенін, Қазақстан қоғамында отбасының мәртебелік мәні қашанда терең екенін көрсетеді. Өйткені «Мәңгілік Елдің» іргесін берік, керегесін кең, шаңырағын биік ететін ұлттың басты құндылығы өрелі ұрпақ, ұлағатты отбасы екені ақиқат.

(Гүлшара Әбдіқалықова)

3. Еліміздің ең басты ұлттық құндылықтары туралы өз пікірлеріңді ортаға салыңдар. Отбасын ұлт құндылығы деп танудың себебі неде деп ойлайсыңдар?

Түсіндірмелі салалас құрмалас

Түсіндірмелі салалас құрмалас сөйлемнің алғашқы сөйлемінде айтылған іс-әрекет, оқиға желісінің мәні кейінгі сөйлемде сараланып, түсіндіріліп, ашылып отырады. Түсіндірмелі салалас құрмалас сөйлемнің бөліктері жалғаулықсыз байланысады.

Түсіндірмелі салалас құрмалас сөйлемнің жай сөйлемдерінің аражігіне қойылатын тыныс белгілері: сызықша, қос нүкте.

Түсіндірмелі салалас құрмалас сөйлемнің бірінші бөлігінің баяндауышы ретінде **сол, мына, мынау, мынадай** сияқты сілтеу есімдіктері қолданылса, олардан кейін көбінесе қос нүкте қойылады; ал **соншама, соншалық, сондай** сияқты сілтеу есімдіктері мен сілтеу мәнді сөздер қызмет етіп, екі жай сөйлемді құрмаластырып тұрса, мұндай баяндауыштардан соң сызықша қойылады.

Мысалдар:

Ректорат **мына** мәселені еске салады: ол – студенттерді ерте бастан ғылыми еңбек жазуға төселдіру (С.Шаймерденов). Қуанғаны **соншалық** – орнынан атып тұрып, құшақтай алды. Оның не айтып тұрғанын ұқтым: қаржыдан қысылып тұр екен ғой. Саған ашып айтарым **сол**: мен осында қаламын (Ә.Әбішев).

4. Оқылым мәтініндегі негізгі ойды таңытатын 3 сөз бен 3 сөйлем жазып, отбасы құндылықтарын сипаттаңдар.

5. Түсіндірмелі салалас құрмалас сөйлемдердің тыныс белгілерін қойып, себебін түсіндіріңдер.

Бұл трубалардың жуандығы сондай Бейсен сияқты тәпелтек адамдар ішінде жүгіріп жүрерлік.

Бұның жақсы ырым от жағыпсың, шай қайнатыпсың, дастарқан жайыпсың.

Ғылымға берілгендігі сондай қолынан кітабы түспейді, үнемі оқиды да жүреді.

Мұның түпкі себебі мынау романда ұнамсыз кейіпкер мүлде жоқ.

Сіздерге айтар тілегім сол мені ұшқыштың оқуына жіберіңіздер.

6. Оқылым мәтініндегі сөйлемдерді түсіндірмелі салалас құрмалас сөйлемге айналдыруға бола ма? Байқап көріңдер.

Мәтіндегі сөйлем	Түсіндірмелі салалас

7. «РАФТ стратегиясы» бойынша ұстаздың, көпбалалы ананың, әкімнің т.б. рөліне еніп, «Отбасы күніне» орай халыққа арнау сөз жазыңдар. Түсіндірмелі салалас құрмалас сөйлемдерді қатыстырыңдар.

Рөл	
Аудитория	
Форма (пішін)	
Тақырып	

8. Ойларыңды дәлелдеп, «Отбасы – ұлт байлығы» тақырыбында қоғамда қалыптасқан жағдайлар негізінде ойтолғау жазыңдар.

§ 2. Демография деген не?

1. Мәтінді мұқият оқып, қай стильде жазылғанын анықтаңдар. Мәтіндегі ақпаратты сызба, кесте, диаграмма түрінде түсіндіріңдер.

Демография (грек. демос – «халық») – белгілі бір халықтың, ұлттың, ұлыстың, этникалық топтың санын, құрамы мен құрылымын, аумаққа бөлінуін, өсу не кему динамикасын қоғамдық-тарихи жағдайлармен байланыстырып зерттейтін әлеуметтік ғылым саласы.

Демография ғылымының негізін салушы – ағылшын ғалымы Дж.Граунт. Ол алғаш рет Лондондағы тіркелген адам өлімінің бірнеше жылдық жазбалары негізінде халық арасындағы өлудің көрсеткішін жазауға және оның заңдылықтарын анықтауға талпыныс жасаған.

Демография – адам популяциясын оның көлемі мен құрылымына сәйкес, яғни жынысы, жасы, отбасылық жағдайы және этникалық шығу тегі бойынша, сондай-ақ

осы популяцияны туу, өлу және көші-қон коэффициенттеріндегі өзгеруі тұрғысынан статистикалық зерттеу.

Демографиядағы ең басты мәселе – халықтың ұдайы өзгеруін, өсу мөлшерін, дамуын анықтау. Халықтың ұдайы өзгерісі ұрпақ алмасу, туу мен өлу, яғни табиғи жағдай арқылы жүзеге асады. Белгілі бір аймақтағы халықтың өсу мөлшерінің өзгеруі адамдардың басқа жерлерден көшіп келуі (иммиграция) мен олардың бөтен аймақтарға қоныс аударуына (эмиграция), яғни халықтың көшіп-қону қозғалысына да байланысты.

Демографияда халықтың және оның бөліктерінің өзгеруі тек сан жағынан ғана емес, сонымен қатар сапалық тұрғыдан да қарастырылады. Мысалы, белгілі бір жастағы адамдардың санының өзгеруімен қатар олардың тұлғалық дамып-жетілуі, денсаулығындағы өзгерістері де назарға алынады.

Демографиялық процестер қоғамда қалыптасқан белгілі бір әлеуметтік қа-

рым-қатынастарға негізделеді. Сондықтан халықты зерттеуде демография мынадай ғылымдармен тығыз байланыста болады: саясат, экономика, медицина, математика, этнография т.б. Олардың зерттеу әдістері мен тәжірибелерін, материалдарын пайдалана отырып, демография өз тарапынан да өзге ғылымдарға қажетті деректер береді.

Қазақстандағы демографиялық процестерді тарихи-әлеуметтік тұрғыдан қарастырған алғашқы зерттеулер қатарында М. Шоқайдың шетел баспасөзінде, М. Тынышбаевтың 1924 жылы «Сана» журналының 2-3-сандарында жарияланған деректерін т.б. статистикалық еңбектерді атауға болады. Республикада бүгінгі таңдағы кәсіби демографтар М. Б. Тәтімов, Ү. М. Ысқақов, Ә. Б. Ғали, М. Сембин, Е. Мұсабеков, С. Қарасаев, А. Елемесова, Н. Ермекова, А. Әлжанова т.б. еңбектерінде қазақ халқының, жалпы Қазақстан халқының өсу, даму заңдылықтары зерттелді.

(«Орысша-қазақша түсіндірме сөздіктен»)

2. Ойтүрткі сұрақтарына жауап беріңдер. Ақпараттарды өмірлік мәселелермен байланыстырыңдар.

1. Адамдар санының өсуі немесе кемуінің қоғамдық маңызы бар ма?

2. Демография ғылымының қоғам үшін маңыздылығы қандай деп ойлайсыңдар?

3. Демография ғылымын алмастыратын ғылым салалары бар ма? Өз ойларыңмен бөлісіңдер.

4. Ағылшын ғалымы Дж.Граунт алғашқы демографиялық зерттеулерді қандай мақсатта жасады?

3. Берілген сөйлемдердің салаластың қай түріне жататынын анықтаңдар.

Берілген сөйлемдер	Салаластың қай түрі?
Халықты зерттеуде демография басқа ғылымдармен тығыз байланыста болады және демография өз тарапынан өзге ғылымдарға қажетті деректер береді.	

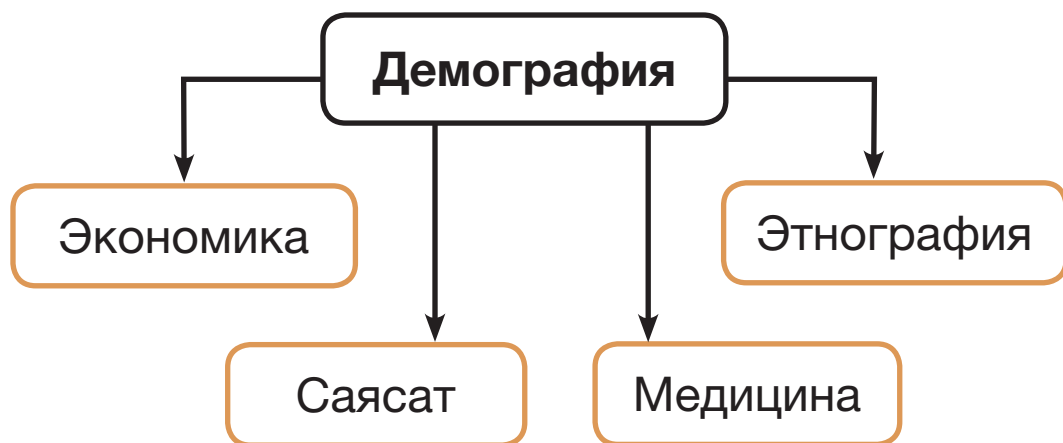
Берілген сөйлемдер	Салаластың қай түрі?
Демография халықтың және оның бөліктерінің өзгеруін тек сан жағынан ғана қарастырмайды, сонымен қатар сапалық тұрғыдан да қарастырады.	
Қазақстандағы демографиялық процестерді тарихи-әлеуметтік тұрғыдан қарастырған алғашқы зерттеулер сақталған: М. Шоқайдың шетел баспасөзінде, М. Тынышбаевтың «Сана» журналының 2-3-сандарында жарияланған деректерін т.б. статистикалық еңбектерді атауға болады.	

Олардың зерттеу әдістері мен тәжірибелерін пайдаланады және демография өз тарапынан өзге ғылымдарға қажетті деректер береді.	
XX ғасырдағы халық санының жылдам артуын «демографиялық жарылыс» деп атайды, себебі осы кезде әлемде адам саны күрт өсті.	
Халықтың материалдық жағдайының жақсаруына байланысты дүниежүзі халқы жылдам қарқынмен өсе бастады, дегенмен 1980 жылдардың ортасына қарай халық санының өсуі баяулай бастады.	

4. Өздерің өскен ауыл не қаладағы халық санын білесіңдер ме? Бұрынғы және соңғы мәліметтерді пайдаланып, диаграмма сызыңдар.

5. Түсіндірмелі салаластарды қатыстырып, демография ғылымының басқа ғылымдар мен байланысу себептері туралы шағын мәтін жазыңдар.

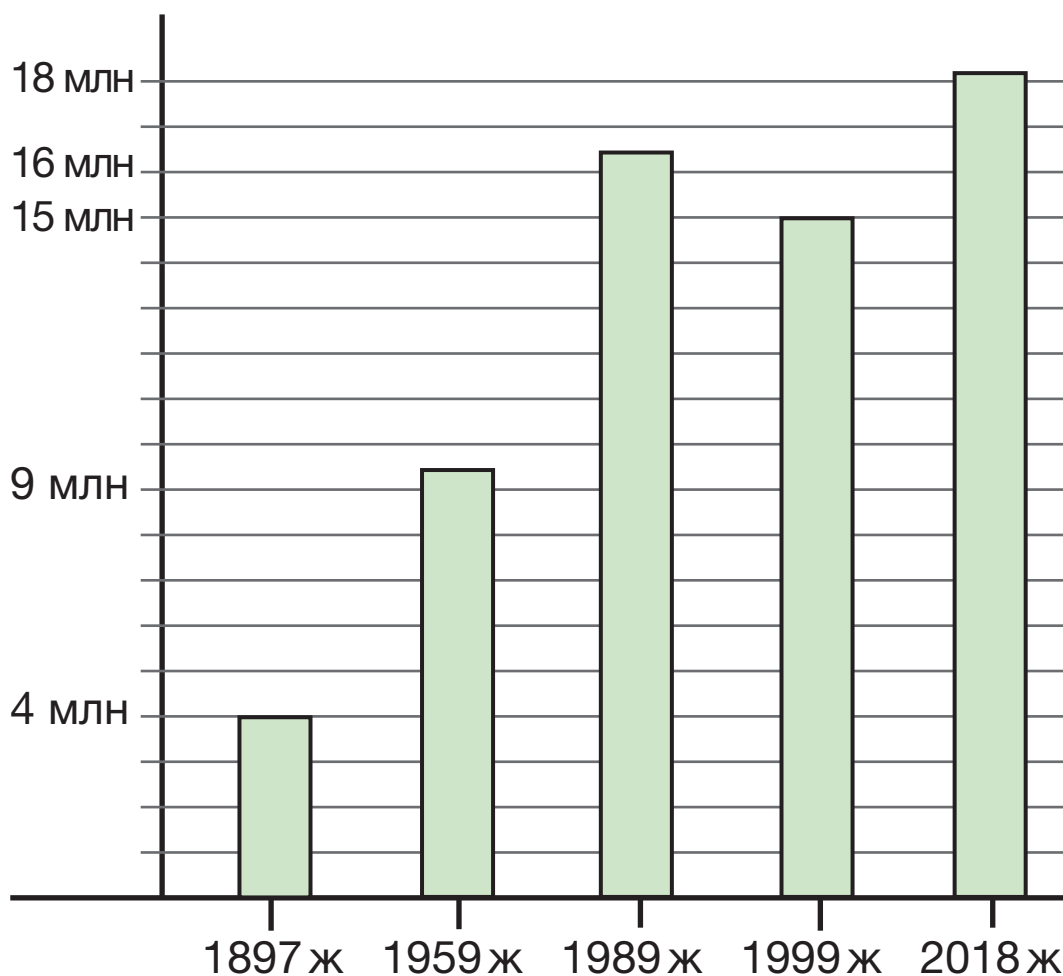
6. Қазіргі әлемдік статистиканы ескере отырып, «Халық санының өсуі қоғам дамуының көрсеткіші бола ма?» деген тақырыпта эссе жазыңдар. Сөз саны – 150.

§ 3. Қазақстан Республикасының демографиялық жағдайы

1. ҚР Статистика агенттігінен алынған көрсеткішке назар аударындар. Берілген мәлімет арқылы еліміздің демографиялық ахуалына баға беріңдер.

Халық саны

2. Мәтінді оқып, қолданылған тілдік құралдары арқылы стилін анықтаңдар.

1990 жылға дейін Қазақстан халқының демографиялық жағдайы тұрғындар санының ұдайы қарқынды өсуімен, қалада тұрушылар үлесінің шұғыл артуымен, ұлттық құрамының қарқынды араласуымен, халық тығыздығының біркелкі болмауымен сипатталды. 1990 жылдан кейінгі кезеңде славян, герман тектес тұрғындардың тарихи Отанына қоныс аударуы көбейіп, республика халқы едәуір азайды, қазақ және басқа түркі тектес халықтардың үлесі артты. Сондай-ақ нарықтық қатынастарға байланысты ішкі көші-қонның әсерімен қала тұрғындарының саны өсе бастады.

1917 жылға дейін Қазақстан қалаларында жалпы халықтың 9,7%-ы тұрды. Соғысқа дейінгі жылдарда қала халқының өсуіне Қазақстанның минералдық шикізат қорларын игеру, ірі теміржол құрылыстарын салу факторлары әсер етті.

1939 жылы қала халқы 3,3 есе өсіп, қалалық елді мекендер саны 81-ге жетті. Со-

ғыс жылдарында жаңадан 28 қалалық елді мекен пайда болды.

Жер аумағы үлкен болғанымен, Қазақстан халық сирек қоныстанған елге жатады. Оның аумағының 1 км²-қа 5,4 адамнан келеді. Тұрғындар үшін табиғат жағдайы неғұрлым қолайлы өңірлер – Түркістан, Жамбыл, Алматы облыстары (Алматы қаласын қоса алғанда). Мұнда республика тұрғындарының 37,8%-ы орналасқан. Салыстырмалы түрде тұрғындары көп келесі аймақтар – Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Ақмола және Павлодар облыстары. Мұнда ел тұрғындарының 24,8%-ы орналасқан. Шығыс Қазақстанда республика тұрғындарының 10,2% -ы тұрады. Орталық Қазақстанда (Қарағанды облысы) республика тұрғындарының 9,4%-ы орналасқан. Маңғыстау, Атырау, Батыс Қазақстан, Ақтөбе және Қызылорда облыстарында бүкіл тұрғындардың 17,7%-ы орналасқан.

3. Оқылым мәтініндегі деректерден салалас құрмалас сөйлемдер құрастырып жазыңдар.

4. Сұрақтарға жауап беру арқылы сұхбат құрыңдар.

1. Қала халқы санының артуына қандай факторлар әсер етуі мүмкін?

2. Түркістан облысы мен Алматы облысында халық санының көп болу себебі неліктен? Ойларыңды дәлелдеңдер.

3. Өздерің тұратын аймақтың демографиялық жағдайына баға беріңдер. Халық санының өсуі байқала ма?

4. Тарихи мәліметтерге сүйене отырып, демографиялық жағдайымызға баға беріңдер. Демографиялық ахуалдың жақсаруына әсер ететін факторларды анықтаңдар.

5. Берілген диаграмма мен оқылым мәтініндегі мәліметтердің сәйкестігіне назар аударыңдар. Статистикалық мәліметтердің өзгеру себептерін анықтап жазыңдар.

Диаграммадағы мәлімет	Оқылым мәтініндегі мәлімет	Халық санының өсуіне, кемуіне әсер етуші факторлар

6. Мәтіндегі жай сөйлемдерден салалас құрмалас сөйлемдер құрастырып жазыңдар.

1897 жылы бүкілресейлік халық санағының мәліметі бойынша, қазіргі Қазақстан аумағындағы халықтың 80%-ын қазақтар, 12%-ын славян тектес халықтар құраған. 1897-1913 жылдар аралығында мұндағы халық саны қоныс аударған орыс, украин, беларусь, татар, ұйғыр, дүнген т.б. шет жұрттықтар есебінен 1 264,0 мың адамға көбейген.

Кеңестік дәуірде, әсіресе 1930 жылдан кейін елімізге сырт өлкеден халық толассыз келумен болды. 1937 жылы алғашқылардың бірі болып Қиыр Шығыстағы корейлер көшірілді. Олар, негізінен, Қазақстанның оңтүстік-шығыс және оңтүстік аудандарына қоныстандырылды. 1937-1944 жылдары тұтас ұлттарды атажұртынан Қазақстан аумағына күштеп көшіру науқаны жүргізілді.

7. Мәтін құрылымын сақтай отырып, кестеде берілген мәліметтердің (stat.gov.kz) маңызды тұстары мен үрдістерін анықтап жазыңдар.

Қазақстан Республикасындағы халық саны (2018 жыл)	
Барлығы	18 115 337
Ақмола облысы	738 942
Ақтөбе облысы	857 711
Алматы облысы	2017277
Атырау облысы	620 684
Батыс Қазақстан облысы	547497
Жамбыл облысы	1 117 220
Қарағанды облысы	900 415
Қостанай облысы	875616
Қызылорда облысы	783 156
Маңғыстау облысы	660 317
Түркістан облысы	2 929 196
Павлодар облысы	851 278
Солтүстік Қазақстан облысы	558 584
Шығыс Қазақстан облысы	1 383 745
Нұр-Сұлтан қаласы	998 175
Алматы қаласы	1 801 993

§ 4. Қазақстанның демографиялық саясаты

1. Сұрақтар төңірегінде өз ойларыңмен бөлісіңдер.

1. «Елдің басты қазынасы – халық» деген оймен келісесіңдер ме? Неліктен?

2. Халық санының өсуі немесе кемуі мемлекеттің бақылауында болуы мүмкін бе? Әлде оған әсер ететін басқа факторлар бар ма? Ойларыңды дәлелдеңдер.

3. Мемлекеттің демографиялық саясаты қандай болуы мүмкін? Барлық мемлекет бірдей демографиялық саясат ұстана ма?

2. Мәтінді мұқият оқып, мәтіннің жазылу стилін анықтаңдар. Мәтінде қолданылған тілдік құралдарға назар аударыңдар.

Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаев 2012 жылы 14 желтоқсандағы «Қазақстан-2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында XXI ғасырдың жаһандық он сын-қатері қатарында жаһандық демографиялық теңгерімсіздікті атайды.

«Жаһандық демографиялық теңгерімсіздік күн өткен сайын күшейе түсуде. Жалпыәлемдік тренд – адамзаттың қартаюы. Туудың азаюы және адамзаттың қартаюы көптеген елде еңбек нарығындағы мәселелерге, атап айтқанда, еңбек ресурстарының жетіспеушілігіне әкеледі.

Біз Қазақстанда жекелеген өңірлердегі заңсыз еңбек мигранттары жергілікті еңбек нарықтарын тұрақсыздыққа әкелген көші-қон қысымымен бетпе-бет келіп отырмыз. Таяу болашақта кері процеспен – елдің шегінен тыс жерлерден бізге келетін еңбек иммиграциясымен бетпе-бет келуіміз әбден мүмкін.

Біз жас ұлтпыз. Еліміздегі орташа жас – 35. Бұл біздің адамдық әлеуетімізді сақтауға, әлемде дұрыс орнығуымызға зор мүмкіндік береді. Бүгінгі күні алға жылжуға бізде жақсы негіз бар. Елімізде әрбір іздеген адам табуына болатын жұмыс бар. Оның үстіне біздің жұмыс істеп, өзімізді асырауға мүмкіндігіміз бар. Бұл – біздің үлкен жетістігіміз.

Мен сіздерді жалпыға ортақ еңбек қоғамына бастап келемін, онда жұмыссыздар жай ғана жәрдемақы алушылар емес, олар жаңа кәсіптерді меңгеретін болады, мүгедектер жасампаздық қызметпен белсенді түрде айналыса алады, ал корпорациялар мен компаниялар олардың еңбегі үшін лайықты жағдай жасай алады.

Біздің жастарымыз оқуға, жаңа ғылым-білімді игеруге, жаңа машықтар алуға, білім мен технологияны күнделікті өмірде шебер де тиімді пайдалануға тиіс. Біз бұл үшін барлық мүмкіндікті жасап, ең қолайлы жағдайлармен қамтамасыз етуіміз керек».

(Нұрсұлтан Назарбаевтың
Қазақстан халқына Жолдауынан)

3. Ақпараттарды өмірлік мәселелермен байланыстыра отырып, сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Елбасының алаңдауының басты себебі неде?

2. Сендердің ойларыңша, ұлттың қартаюы елдің дамуына кедергі келтіре ме?

Әлде оның салдары басқа болуы мүмкін бе?

3. Қазақстандағы орташа жас 50 жас болғанда, қалыптасқан жағдай қалай өзгеруі мүмкін? Ойларыңды дәлелдеңдер.

Талғаулы салалас құрмаластар

Талғаулы салаластың құрамындағы жай сөйлемдер бір-біріне тәуелсіз, дербес әрекеттерді баяндайды да, сол әрекеттердің тек біреуі ғана жүзеге асатынын білдіреді. Жай сөйлемдер салаласа және тек жалғаулық шылаулар арқылы байланысады, араларына үтір қойылады. Сөйлемге талғаулық мағына беретін жалғаулықтар: не, немесе, я, яки, болмаса, әйтпесе, әлде.

Мысалы: Бұл істің шындығын не көзімен көрген айтар, не құлағымен естіген айтар (Б. Майлин). Бірге барғанымыз дұрыс-ау, болмаса өзім бара беремін (Ә. Нұршайықов).

Ескерту: Екі жай сөйлемнің арасында **немесе** шылауы бір рет келсе, онда сөйлемдер арасына үтір қойылмайды.

Мысалы: Өзі кетіп құтылды ма екен немесе ағасының ықпалы болып па (Б. Майлин)? Сөз бен қылық суық көңілді жылытады немесе жылы көңілді суытады (Ғ. Мұстафин).

4. Талғаулықты салалас құрмаластарды толықтырып жазыңдар. Өздерің де тақырыпқа қатысты бірнеше сөйлем құрастырыңдар.

1. Елдегі жас сәбилерге мемлекеттік қолдау көрсету керек немесе ... .

2. Не шетелдегі қандастарымызды елге қайтарудың жаңа жобаларын жүзеге асыру қажет, не ... .

3. Қазақстанда демографиялық ахуалды жақсарту үшін я табиғи өсімді көтеру қажет, я ... .

5. Кестедегі демографиялық болжамға назар аударыңдар. Болашақтағы демографиялық ахуалдың проценттік көрсет-

кішін шығарып көріңдер. Мәтін құрылымын сақтап, маңызды тұстары мен үрдістерді жазыңдар.

Жылдар	Халық саны
2017	17962170
2018	18 182 015
2019	18 393 708
2020	18 596 568
2021	18 790 610
2022	18 976 379
2023	19 154 791
2024	19 327 060
2025	19 494 551

(Экономикалық зерттеулер институты
жинақтаған мәліметтерден)

6. Берілген ақпаратты мұқият оқып шығыңдар. Өз сыныптарыңдағы қыздар мен ер балалардың санын анықтаңдар. Кішігірім әлеуметтік зерттеу жасап, үлгіге сәйкес болжам жасап көріңдер.

Қазіргі таңда еліміздегі әйелдер – 51,8%, ал ерлер 48,2%-ды құрайды. Ал 2030 жылы еркектер санының 1 млн 727 мың адамға артуы күтілуде. Олар 9 млн 827 мың адамды құрайды (48,38%). 2030 жылы әйелдердің саны 10 млн 486 мың адамды құрап (51,62%), еркектер санынан 659 мың адамға басым болады деген болжам бар.

7. Тест сұрақтарына жауап беріңдер.

1. Оқылым мәтінінің тақырыбы қандай?

А) Елбасы Жолдауында айтылған жаһандық мәселелер

В) Жаһандық қауіпке айналған демографиялық теңгерімсіздік

С) Қазақстан үшін демографиялық қауіп жоқ

Б) Халықты жұмыспен қамтамасыз ету

Е) Жастардың оқуына, еңбек етуіне мүмкіндік жасау

2. Мәтіндегі тірек сөздерді табыңдар.

А) Жастар, корпорациялар, компаниялар

В) Білім мен технология

С) Демографиялық теңгерімсіздік, жалпыға ортақ еңбек

Б) Орташа жас, мүмкіндіктер

Е) Жұмыссыздар, жәрдемақы алушылар

3. Қазақстан халқына адамдық әлеуетін сақтауға, әлемде дұрыс орнығуына мүмкіндік беретін фактор туралы қай бөлімде айтылады?

А) 1

В) 2

С) 3

Б) 4

Е) 5 пен 6

8. Мәтін құрылымын сақтай отырып, кестедегі деректерді салыстырып, маңызды тұстары мен үрдістерді (тенденция) анықтап жазыңдар. Алдағы бес жылға болжам жасаңдар.

Халық саны (мың адам)				
2011 ж.	2012 ж.	2013 ж.	2014 ж.	2015 ж.
16 417	16 511	16 758	17 010	17 248
Күтілетін өмір сүру ұзақтығы (жас)				
2011 ж.	2012 ж.	2013 ж.	2014 ж.	2015 ж.
69,1	69,2	69,5	69,8	70,1

§ 5. Демографиялық ахуалы нашар мемлекеттер

1. Сұрақтарға жауап беріп, ойларыңды ортаға салыңдар.

1. Еуропаны неліктен «Көрі құрлық» деп атаймыз? Пікірлеріңді ұсыныңдар.

2. Қай кезде елдің демографиялық ахуалы нашар болуы мүмкін?

2. Мәтінді түсініп оқып, стилін анықтаңдар.

Қалыптасқан жағдайды өзгерту мүмкін бе?

2014 жылдың 1 қаңтарындағы есеп бойынша, Жер ғаламшарындағы адам саны 7,2 миллиардқа жетіп отыр.

Ғаламшар тұрғындарының санын көбейтуге ең көп атсалысқан – Үндістан. Халық саны 15,6 миллионға көбейген. Үндістан осылайша өсу жөнінен Пәкістанды, Нигерияны және Эфиопияны артқа қалдырды.

Халық саны жөнінен әрдайым көш бастап келе жатқан Қытай және Үндістан 2028

жылы 1,45 миллиард адамға жетіп, теңеседі. Содан кейін қытайлықтар азайып, үнділер көбейе түседі деген болжамдар жиі айтылып жүр. Қазіргі таңда Үндістан мемлекеті халық саны жағынан әлемде екінші орында тұр. Нақтырақ айтсақ, Үндістандағы жалпы халық саны – 1,21 миллиард адам. Бұл Жер планетасының 17%-ын құрайды. Осыдан түп-тура 60 жыл бұрын, Ұлыбритания бодандығынан босап, өз тәуелсіздігін жариялаған жылдары, Үндістанның халық саны 350 миллион адамды көрсеткен екен. Алпыс жыл ішінде үндістандық азаматтардың саны үш есеге өскен.

Ал Жер тұрғындарының қартаюу үрдісі бірнеше жыл бойы бірқалыпта болады, 2100 жылы 60 жастағы адамдардың саны 3 миллиардқа жетеді деп күтілуде.

Еуроодақ сарапшыларының пайымдауынша, 2013 жылы 507 миллионды құраған кәрі құрлықтағы халық саны 2050 жылға қарай бар-жоғы 526 миллионға дейін ғана өсіп, 5%-ға артады. Алайда осыдан кейін кеми бастайды: 2060 жылы 523 миллион адамды құрамақ.

XXI ғасырдың ортасында халық саны 15%-ға қысқаратын елдердің қатарында Украина, Ресей, Беларусь, Болгария, Куба, Румыния бар.

Кезектес салалас құрмалас сөйлем

Кезектес салалас құрмалас сөйлем – синтаксистік бөліктерінде баяндалатын іс-әрекеттің бірінен соң бірі кезектесіп іске асатындығын білдіретін құрмалас сөйлем.

Кезектес салалас сөйлем тек жалғаулықтар арқылы байланысады. Кезектес салалас сөйлемді жасауға қатысатын жалғаулықтар: біресе, бірде, кейде.

Мысалы: Қазан аспаның астында от кейде жылтылдайды, кейде қызыл жалын лапылдайды (М. Әуезов). Біресе Хамит Күдірені алып ұрады, біресе Күдіре Хамитті алып ұрады (С. Сейфуллин). Кейде мен шабыттана өлең оқимын, кейде олар асқақтата ән айтады (О. Бодықов).

3. Кезектес салалас құрмаластарды толықтырып жазыңдар. Өздерің де тақырыпқа қатысты бірнеше сөйлем құрастырыңдар.

1. Демографиялық саясат туралы хабарды біресе газеттен оқиды, біресе ... .

2. Дүниежүзі елдерінің демографиялық ахуалы туралы бірде жаңалықтарда айтылады, бірде ... .

3. Халық санының өсу деңгейі кейде жоғары көрсеткішті көрсетеді, кейде ... .

4. Оқылым мәтіндегі жай сөйлемдерді салалас құрмалас сөйлемге айналдыруға бола ма? Байқап көріңдер.

Үлгі:

Алпыс жыл ішінде үндістандық азаматтардың саны үш есеге өсті, сол себепті Үндістан қазір халық саны жөнінен әлемде екінші орын алады.

5. Төмендегі сұрақтарға жауап бере отырып, сұхбат құрыңдар. Сұхбаттағы негізгі ойды анықтаңдар.

1. Әлем үшін қайсысы қауіптірек: халық санының өсуі ме, әлде халық санының азаюы ма? Ойларыңды дәлелдеңдер.

2. Демографиялық дағдарыс орын алған Еуропаның дамыған елдеріндегі ахуалды өзгерту үшін қандай жағдайлар жасау қажет деп ойлайсыңдар?

3. Таяу Шығыс пен Африка елдерінен келген босқындарды қабылдау арқылы Еуропа елдерінің демографиялық ахуалы түзеледі деп ойлайсыңдар ма?

4. Қазақстанның ұстанып отырған демографиялық саясатына қандай баға бересіңдер? Біздің елімізде демографиялық дағдарыс орын алуы мүмкін бе?

6. Кестедегі мәліметтерді негізге алып, мақсатты аудиторияның қызығушылығын ынталандыру үшін әртүрлі жанрда (сұхбат, мақала, баяндама) мәтіндер құрастырыңдар.

2006 жыл – Азия	Азиядағы халық саны 4 млрд адамға дейін жетті

2009 жыл – Африка	Аймақтағы халық саны 1 млрд адамға дейін жетті
2010 жыл – Жапония	Халық санының қысқаруы басталды
2017 жыл – Мексика	Жапонияны әлемдегі тұр- ғындары көп 10 елдің қа- тарынан ығыстырып, он- дыққа кірді
2017 жыл – Дүниежүзі	Халық санының қысқаруы 28 елде байқалады

7. Демографиялық жағдайы нашар мемлекеттің (дамыған Еуропа немесе өлім-жітім көп Африка елдерінің бірі) басшысы ретінде елдегі жағдайды түзету мақсатында халыққа арнап публицистикалық стильде үндеу жазыңдар. Сөз саны – 120-150.

§ 6. Әлемдегі демографиялық өзгерістер

1. Мәтінді оқыңдар, ондағы мәліметтерді сызба не диаграмма түрінде бейнелеп, түпнұсқамен салыстырыңдар

БҰҰ экономикалық және әлеуметтік мәселелер жөніндегі департамент хатшылығының халықтарды зерттеу бөлімінің болжамы бойынша, ағымдағы сәтте (2017 ортасында) әлемдегі халық саны 7 миллиард 550 миллион адамды құраған және соңғы 12 жылда 1 миллиард адамға артқан. Әлем халқының 60%-дан астам бөлігі Азияда (4,5 миллиард), 17%-ы Африкада (1,3 миллиард), 10%-ы Еуропада (742 миллион), 9%-ы Оңтүстік Америкада (646 миллион) және 6%-ы Солтүстік Америкада (361 миллион), сондай-ақ Мұхит аралдарында (41 миллион) өмір сүруде. Әлемдегі халық саны үлесі жөнінен Қытай (1,4 миллиард) мен Үндістан (1,3 миллиард) – 19% және 18%-ды иеленетін ең ірі екі мемлекет.

15 жасқа дейінгі балалар әлем халқының 4/1-ін (26%), 60 және одан жоғары жастағылар шамамен 8/1-ін (13%) құрайды. Сәйкесінше, әлем халқының жартысынан көбі 15-тен 59 жасқа дейінгі жастағы ересектерге сәйкес келеді (61%). Егер де әлем халқын жасы бойынша жіктейтін болсақ, онда жартысы 30 жастан төмен, ал қалған жартысы 30-дан жоғары жастағыларға келеді.

Бүгінде әлем халқының саны, аз қарқынмен болса да, бұрынғыға қарағанда арта түсуде. Он жыл бұрын Жердегі халықтың орташа санына жыл сайын 1,24% қосылып отырды. Алайда бүгінде өсу қарқыны 1,1%-ға дейін қысқарды, ол жыл сайын 83 миллион адамға артып отыр дегенді аңғартады. Алдағы он үш жылда халық санының 1 миллиардқа дейін артуы ықтималдығы күтілуде, яғни 2030 жылы 9,8 миллиардқа, ал 2050 жылы 11,2 миллиардқа артуы мүмкін дегенді білдіреді.

2050 жылғы өсу қарқыны артатын аймақ ретінде Африка болжанып отыр. Оның

үлесі 2 миллиард адамға дейін, дәлірек айтсақ, 1,3 миллиард артады деп күтілуде. Азия осы ретте өсу қарқыны жөнінен екінші орындағы құрлық болса, мұнда 2050 жылға қарай халық саны 750 миллион адамға артады деп болжануда. Еуропаның халық саны 2050 жылға қарай 2017 жылмен салыстырғанда 26-27 миллионға қысқарады деп болжануда.

(Еңбек ресурстарын дамыту орталығы жинақтаған мәліметтерден)

2. Төмендегі сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Еуропада халық санының қысқару себебі неде деп ойлайсыңдар?

2. 2050 жылға жасалған болжамдар қандай факторларға сүйене отырып жасалуы мүмкін?

3. Өздерің тұратын аймақтың 2050 жылғы демографиялық жағдайын қалай елестетесіңдер? Ойларыңмен бөлісіңдер.

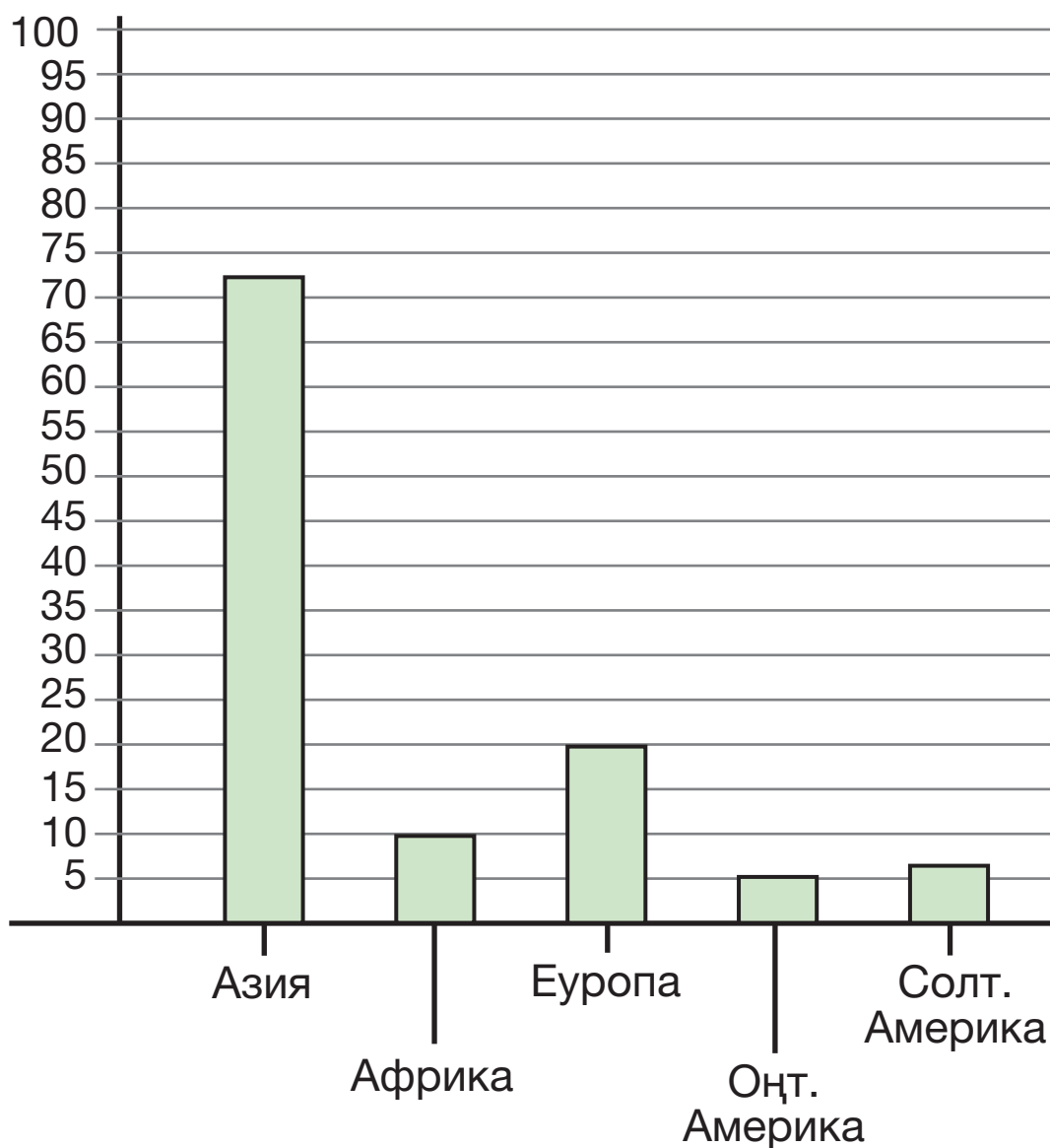

3. Кестедегі халық санының өсу деңгейінің әр 20-30 жылда өзгеру үрдістері туралы 10 сөйлем жазыңдар. Салалас құрмалас сөйлемдерді қатыстырыңдар.

ХАЛЫҚ САНЫ БОЙЫНША ОНДЫҚҚА КІРЕТІН ЕЛДЕР		
2000	2020	2050
Қытай	Қытай	Үндістан
Үндістан	Үндістан	Қытай
АҚШ	АҚШ	Нигерия
Индонезия	Индонезия	АҚШ
Бразилия	Бразилия	Индонезия
Ресей	Пәкістан	Пәкістан
Пәкістан	Нигерия	Бразилия
Бангладеш	Бангладеш	Бангладеш
Жапония	Ресей	Конго
Нигерия	Мексика	Эфиопия
Өзге елдер		

4. Диаграммада берілген мәліметті оқылым мәтініндегі мәліметтермен салыстырыңдар. Ақпараттарды өмірлік мәселелермен байланыстырыңдар.

Әлем халқының бөлігі (пайызбен)

5. Оқылым мәтінде кездесетін салалас құрмалас сөйлемдерді тауып, түрін, жасалу жолын ажыратыңдар.

6. «Әлем халқы санының өсуі қуаныш па, өкініш пе?» тақырыбында сыныптастарыңмен 2 топқа бөлініп, пікірталастырыңдар.

1. Секунд сайын әлем халқының саны 4 адамға өсіп отырады.

2. Минут сайын Жердегі адам саны 250 адамға толығады.

3. 2100 жылы 60 жастағы адамдардың саны 3,1 миллиардқа жетеді деп күтілуде.

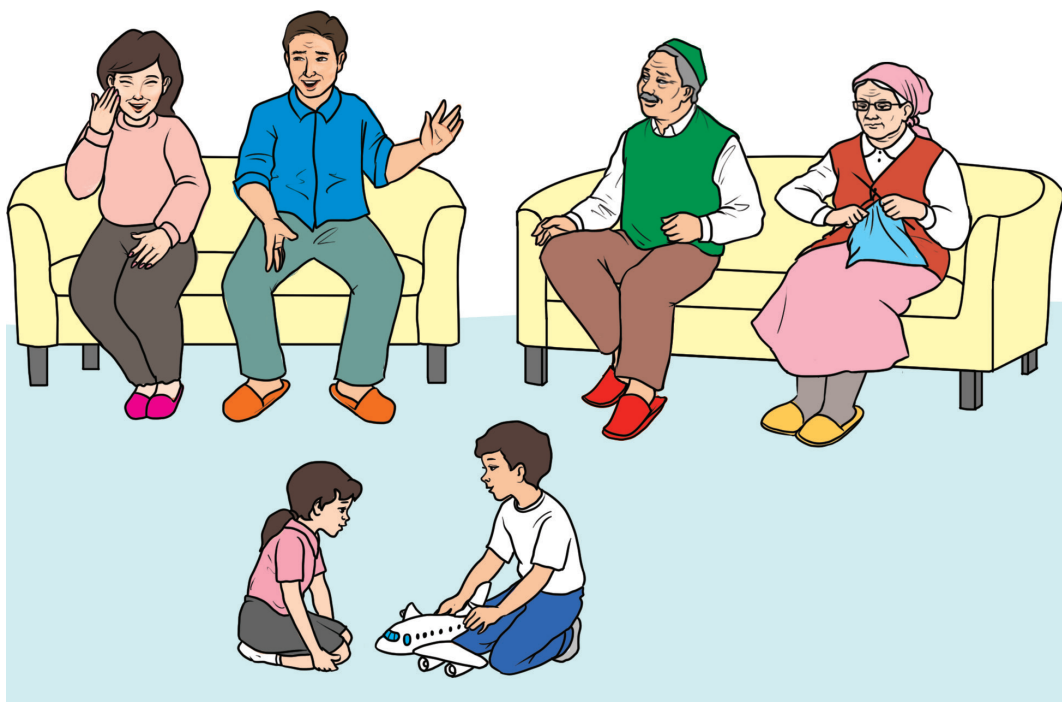
7. Газет-журналдардан немесе ғаламтордан әлем демографиясына қатысты 10 қызықты дерек тауып, жазыңдар.

§ 7. Қазақстандағы отбасы күні

1. Төмендегі суретке назар аударып, сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Отбасы күні мерекесін тойлап көрдіңдер ме? Отбасы күнін тойлау қаншалықты маңызды деп ойлайсыңдар?

2. «Отбасы – шағын мемлекет» деген тұжырымға көзқарастарың қандай?

3. Егер мүмкіндік болса, қандай отбасылық мерекені тойлауды енгізер едіңдер? Себебін түсіндіріңдер.

2. Мәтіннің стилін анықтап, стильдік ерекшеліктерін танытатын тілдік құралдарды көрсетіңдер.

Отбасы күні

Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 1 наурыздағы № 511 Жарлығымен қыркүйектің екінші жексенбісі «Отбасы күні» деп бекітілген.

Бірінші кезекте, Отбасы күнін Қазақстанда мерекелеу неке мен отбасы институтын, сонымен қатар қоғамда имандылықты және руханилықты нығайтуға негізделген.

Бүгінде демографиялық саясаттың әуелгі факторы ретінде отбасылық құндылықтарды халық санасына сіңіру – басты мемлекеттік міндеттердің бірі.

Өткізіліп отырған мемлекеттік әлеуметтік саясат қазақстандық отбасының оң имиджін насихаттау арқылы өскелең ұрпақты отансүйгіштікке, патриотизмге тәрбиелеу мәселелеріне зор назар аударады. Бұдан басқа отбасы, әке, ана мен баланы қорғауды қамтамасыз етеді немесе мемлекеттің

демографиялық дамуы үшін жағдай жасауға жұмыс жүргізіледі.

Конституцияның 27-бабына сәйкес неке мен отбасы, ана мен әке және бала мемлекеттің қорғауында болады. Статистикалық мәліметтер бойынша еліміздің 5 миллионнан астам халқын балалар құрайды. Бұдан соңғы жылдары туған балалар санының тұрақты өсу үрдісі байқалады. Мысалы, 10 жыл бұрын республика бойынша 250 мыңнан астам бала дүниеге келіп, 2009 жылы 360 мыңдай, ал 2013 жылы туған нәрестелердің саны 400 мыңнан асты.

Отбасы күнін мерекелеу отбасында адамгершілік пен рухани дамуды, қоғамда ерлі-зайыптылықтың маңызды жауапкершілігін мойындауды нығайтуға көмектеседі.

Отанға деген махаббат отбасынан басталады. Туған шаңырағыңда алған тәрбие – бұл жалпы біздің денсаулығымыз бен келешегіміздің кепілі.

(ҚР Әділет министрлігінің ресми сайтынан)

3. Аудиожазбадан (11. mp3) қоғам қайраткері Зейнеп Ахметованың отбасы тәрбиесі туралы айтқан пікірін тыңдап, мәтіннің мақсаты арқылы негізгі ойды анықтаңдар.

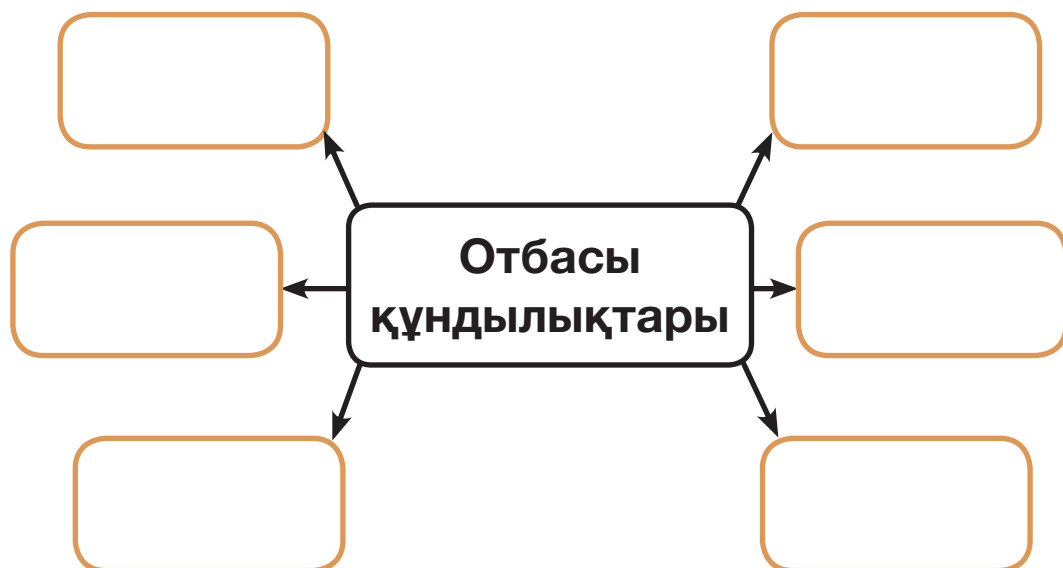
4. Тыңдалым мәтінінде құрмаластың қай түрі (салалас құрмалас, сабақтас құрмалас, аралас құрмалас) жиірек кездескеніне назар аударып, ойларыңды мысалдармен дәлелдеңдер.

5. Жай сөйлемдерден салалас құрмалас сөйлемдер құрастырыңдар.

Жер шары халқы жылдам өсуде. Әр секунд сайын екі-үш бала дүниеге келеді. Дамушы елдерде халық саны күрт өсті.

Дамыған елдерде табиғи өсім төмен. Табиғи өсім жоғары елдерде жұмыссыздық орын алады. Дамушы елдер халық санының өсуін тежеуге бағытталған саясат ұстанып отыр. Еуропа елдерінде демографиялық дағдарыс байқалады. Осыған байланысты «ұлттың қартаюуы» орын алған. Дүниежүзінде халықтың өмір сүру жасының ұзақтығы жылдан жылға өсуде. Дамыған елдерде орташа жас ұзақтығы – 74 жас.

6. Отбасы құндылықтарына нелерді жатқызасыздар? Оқылым және тыңдалым мәтіндерін негізге алып, сұхбаттасыздар. Ақпараттарды өмірлік мәселелермен байланыстырыңыздар.

Бала тәрбиесі – басты байлығың,
Кешіксең, көретінің – қайғы-мұң.

(Абай)

Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады. Әрбір естілік

жеке өзі іске жарамайды. Сол естілерден естіп, білген жақсы нәрселерді ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, сонда адам десе болады.

(Абай)

Адамның адамшылығы ақыл, ғылым, жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады.

(Абай)

Баланы ұлша тәрбиелесең – ұл, құлша тәрбиелесең – құл болмақшы.

(А. Байтұрсынұлы)

Ата-ана баланы тәрбиелегенде дәл өзіндей етіп тәрбиелеуге тырыспау керек, олар баланы өзінен күшті етіп тәрбиелеуі тиіс. Өйткені олардың заманы ата-анасының өмір сүріп отырған заманына қарағанда анағұрлым күрделі, талабы жоғары болатынын ұмытпаған жөн.

(М. Жұмабаев)

Отбасында адам бойындағы асыл қасиеттер жарқырай көрініп, қалыптасады.

Отанға деген ыстық сезім жақындарына, туған-туысқандарына деген сүйіспеншіліктен басталады.

(Н. Назарбаев)

Баланың мінез-құлқы ата-анасының жағымды іс-әрекетінен үлгі алу барысында қалыптасады.

(И. Павлов)

7. Оқылым және тыңдалым материалдары негізінде мақсатты аудиторияның қызығушылығын ынталандыру үшін әртүрлі жанрда (сұхбат, мақала, баяндама) мәтіндер құрастырыңдар.

8. Жоғарыдағы ғибратты сөздерді қатыстырып, отбасыңа арнап Отбасы күнімен құттықтау немесе сырласу хатын жазыңдар. Хаттың көлемі 120 сөзден кем болмауы және мәтінде салалас құрмалас сөйлемнің барлық түрі кездесуі тиіс.

Тыңдалым мәтіндері

04. mp3

Жаһандық мәселелерді шешуде Қазақстанның орны айрықша

Өтіп бара жатқан қой жылындағы әлемдік экономикада қылаң берген дағдарыс көріністеріне, халықаралық өзекті мәселелерге, тұрақсыздық нүктелерінің кеңейе түсуіне қатысты Қазақстан ұсынған бейбітшілік пен қауіпсіздік тұрғысындағы бастамалар әлем назарын өзіне аударғаны белгілі.

Иә, есте болса, Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев өзінің әлемдік деңгейдегі араағайындық қабілетін тағы бір танытып қана қоймай, жаһандық бітімгершілікте де ойып тұрып орын алатындығын дәлелдеген еді. Орыс пен украин арасындағы текетірестің жігін жатқызуға барын салды, елорда төрінде әлемдік және дәстүрлі дін көшбасшыларының басын қосып, ортақ ымыраға ұйытқы болды.

Мұнан бөлек қыркүйек айында БҰҰ Бас ассамблеясының мерейтойлық сессиясына қатысып, әлем жұртшылығының егжей-тегжейлі талқылауына түскен өзекті жайттардың ұшына шығар ұтымды ойлар айтты. Қазақ елінің, қазақ тілінің мәртебесін асқақтатып, ұлы мінберден қазақ тілінде баяндама жасады. Кәрі құрлықта да болды. Тағы да қазақ тілінің мәртебесін көтерді, ЮНЕСКО-ның Бас Ассамблеясының бас мінберінен үн қатты. Мұның барлығы да елдің, ерін сүйер елдің ертеңі үшін жасалған нақты қадамдар еді.

05. mp3

Қазақстандық бренд «Monde Selection» алтын сапа белгісін алды

«Monde Selection» – 1961 жылдан бері су, сусын, ірімшік, шоколад және басқа да тамақ индустриясы өнімдеріне сараптама жүргізетін тәуелсіз халықаралық ұйым.

2017 жылы маусымда Мальта аралында «Monde Selection» халықаралық тәуелсіз

сараптамасы жеңімпаздарды марапаттады. Қазақстандық бренд «TURAN» табиғи минералды суы осы ұйымның алтын сапа белгісін алды. Тарихта алғаш рет қазақстандық бренд халықаралық сапа институтының сараптамасына ілігіп, жылда алтын иеленіп кетіп жүрген жапондық өндірушілермен бір сатыдан көрінді. Ендігі жерде елімізде шығатын «TURAN» табиғи минералды суының сыртына әлемдік сапаның алтын белгісі соғылатын болады.

«TURAN» табиғи минералды суы жасы 15 мың жылдан асатын жерасты мұздық көзінің орнынан (Көкшетау маңындағы Құскөлден) алынады. «Asia Waters» компаниясы бас директорының орынбасары Шалқар Нұртілеуовтің айтуынша, жапондық өкілдер «TURAN» суының бөтелкесіне таңдана қараған. Ал суды татып көргенде дереу байланыс телефондарын сұраған.

– Жасыратыны жоқ, бұл – біз үшін қандай мақтаныш болса, еліміз үшін де сондай мәртебе. Біз енді Жапонияға «TURAN» суын экспорттау ұсынысын қарастырып жатыр-

мыз, – дейді «Asia Waters» компаниясының басшылары.

«Monde Selection» халықаралық тәуелсіз сараптамасының қазылар алқасы «Мишлен» мейрамханаларының атақты аспаздарынан, ғалым-диетологтерден және әлемнің тамақ индустриясының технологтерінен тұрады. Сондықтан «Monde Selection» марапаты бүкіл әлемде әділдігімен жоғары бағаланады және сөзсіз сенім ұялатады.

(«Егемен Қазақстан» газетінен)

06. mp3

Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты

1991 жылы тәуелсіздік алған сәттен бастап Қазақстан Республикасы әлемнің 130 мемлекетімен дипломатиялық қарым-қатынас орнатты.

Қазақстан Орталық Азиядағы географиялық сипаты бойынша ең ірі мемлекет болып табылады, оған қоса экономикалық даму қарқыны бойынша, біздің мем-

лекет – аймақтағы көшбасшы. Бүгінгі күні қазақстандық сыртқы саясат басымдылығы, ең алдымен, Ресей, Қытай, АҚШ, ЕО, Орталық Азия аймағындағы көршілес мемлекеттермен, ислам әлемімен тең құқылы қарым-қатынас құруға бағыттталып отыр. Бұл тұрғыда 2006-2007 жылдары аталмыш мемлекеттермен және аймақтармен екіжақты байланыс едәуір алға басты. Ел мүддесіне қатысты бірталай маңызды құжатқа қол қойылған мемлекет басшылығының Вашингтон, Мәскеу, Брюссель, Лондон, Бейжің, Каир, Тегеран, Ташкент, Бішкек және тағы да басқа мемлекеттердің астаналарына ресми сапарларының қорытындылары да осыны айғақтай түсуде. Осылайша мемлекетіміздің әлемнің жетекші державалары мен көршілес ТМД мемлекеттері арасындағы стратегиялық серіктестігі жаңа деңгейге көтерілді. Қазіргі кезде Қазақстанның көп ғасыр бойы туысқандық, мәдени, саяси және экономикалық, қарым-қатынаста болып келген көршілес Орталық Азия мемлекеттерімен

ынтымақтастығы ерекше серпін алып отыр. Біздің мемлекетіміздің ендігі жердегі қарқынды дамуы аталмыш республикалармен қалыптасатын қарым-қатынаспен де тығыз байланысты. Сол себепті Қазақстан Орта Азиялық Одақ құру идеясын алға тартып отыр. Бұл бірлестікке Қазақстаннан басқа аймақтың Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Түркіменстан сияқты мемлекеттері де кіруі мүмкін.

2006-2007 жылдар аралығында Орталық Азия мемлекеттері президенттерінің Астанаға іс-сапарлары барысында және Қазақстан басшылығының аталмыш аймақ мемлекеттеріне ресми сапарлары барысында мемлекетаралық, саяси-экономикалық және әлеуметтік-мәдени қарым-қатынастардың дамуына негіз болатын маңызды екіжақты келісімдер қабылданды. Бұл құжаттар Қазақстанның көршілес мемлекеттермен байланысын нығайта түсіп, Орта Азиялық Одақ идеясын жүзеге асыру үшін айтарлықтай серпін беріп отыр.

07. mp3

Арман қала – Астана

Ағылып Атыраудан, Алатаудан,
Көш қонды Қараөткелге таласа ауған.
Жайнайды Астана ару алқасындай,
Ғажайып ғимараттар жаңа салған.
Сарыарқа сауырында,
Ерке Есіл бауырында
Келеді бой көтеріп арман қала.
Арман қала!
Асыл дала!
Жаңа астана! Өз Астана! Астана!
Төріне туған жердің туын тігіп,
Ерекше ел еңсесі бүгін биік.
Астана – Ақ Ордасы қазағымның,
Алтын тәж ақ маңдайға қонған сүйіп.
Сарыарқа сауырында,
Ерке Есіл бауырында
Келеді бой көтеріп арман қала.
Арман қала!
Асыл дала!
Жаңа астана! Өз Астана! Астана!
Көз тоймас келбетіңе – қандай көркем!

Астанам – жаңа қала жайған өркен.
Астанам – жүрегі елдің, жүрегі елдің,
Соғатын сәтіменен бүгін де, ертең!
Сарыарқа сауырында,
Ерке Есіл бауырында
Келеді бой көтеріп арман қала.
Арман қала!
Асыл дала!
Жаңа астана! Өз Астана! Астана!

(Е. Шаймерденов,
М. Омаров)

08. mp3

Ата Заң – мемлекеттің негізі

Қазақстан Республикасының Конституциясы – Қазақстан Республикасының Ата Заңы. Ағымдағы Конституция 1995 жылы 30 тамыз күні жалпыхалықтық референдум негізінде қабылданды және 5 қыркүйек күні өз күшіне енді. Конституция 9 тараудан, 98 баптан тұрады.

Конституция – мемлекеттік құрылыстың құқықтық негізін қалыптастырушы құжат.

Ол мемлекеттілік тетік, қоғамдық, саяси институттар ретінде қызметтің негізі боларлық принциптерін орнықтырды, адам мен азаматтың Конституциялық мәртебесін белгіледі, экономикалық құрылыстың негіздерін айқындады.

Бұл – тәуелсіз Қазақстанның қабылдаған екінші Конституциясы. Алдыңғы Конституция 1993 жылы 28 қаңтарда қабылданған болатын.

1995 жылы 30 тамызда республикада бүкілхалықтық референдум өтті, нәтижесінде Қазақстанның жаңа Конституциясы қабылданды. Дауыс беру еліміздің қалалары мен ауылдарындағы 10253 сайлау учаскелерінде жүрді.

Бұл Конституцияның 1993 жылғы Конституциядан айырмашылығы оның мазмұнының сапасында еді.

Жаңа Конституцияға алғаш рет азаматтың құқығына қатысты ғана емес, адам дүниеге келген сәттен бастап одан ажырамас құқықтарына да қатысты нормалар енді. Онда Қазақстан Республикасының

Президенті саяси жүйенің басты тұлғасы болып табылады және билік тармақтарынан жоғары тұрады. Бұл президенттік басқару жүйесіндегі мемлекетке сай келеді. Парламент туралы Конституциялық бөлім өзгерістерге ұшырады. 1995 жылы желтоқсанда екі палаталы (жоғарғы палаталы – Сенат, төменгі палаталы – Мәжіліс) Парламентке сайлау өткізілді.

09. тp3

Ювеналды әділет – кәмелетке толмағандар құқықтарын қорғау кепілі

Демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет негізін қалаушы бағыттарының бірі – бала құқығын қорғау мәселесі.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 27-бабына сай, неке мен отбасы, ана мен әке және бала мемлекеттің қорғауында болады.

Бала құқығын қамтамасыз ету қазіргі

заманның ауқымды проблемасына жатады, оның шешіміне барлық дүниежүзілік қауымдастық мүдделі.

Біздің республикада балалар құқығына үлкен назар аударылатынын атап өту керек. Мәселен, бала құқығын қамтамасыз ету мәселелеріне 2008 жылғы 8 тамыздағы «Баланың құқықтары туралы» Қазақстан Республикасының Заңы арналған, 1998 жылғы 17 желтоқсандағы «Неке және отбасы туралы», сондай-ақ басқа нормативтік құқықтық актілер бар.

Өркениетті елдерде сот ісін жүргізу нысанында сүрінген балаға көмек беру жүздеген жыл бойы жасалып келеді, яғни кәмелетке толмағандар үшін ювеналды (латын сөзінен **ювеналий** – «жастық») соттар әділет жүйесіне енген.

«Ювеналды әділет» – кәмелетке толмағандар істері жөніндегі сотпен байланысты әділет, яғни сот әділдігі деген түсінікті белгілейді. Кәмелетке толмағандар істері

жөніндегі алғашқы сот 1899 жылдың 2 шілдесінде Чикагода Иллинойс штатының Заңы негізінде құрылғаны белгілі. XX ғасыр басында кәмелетке толмағандар үшін соттар басқа елдерде, яғни Канада, Англия, Бельгия, Нидерланд, Ресей, Польша, Венгрия, Испания, Грекия, Ирландия және тағы басқа елдерде құрылғаны белгілі болды.

Ювеналды соттар көптеген өркениетті елде қызмет атқарады, іс-тәжірибеде олар өздерінің тиімділігін дәлелдеді. Ең алдымен, ювеналды соттар балалар құқығын қорғауды және баламен жасалатын қылмыстың алдын алуды мақсат етеді.

(Қазақстан Республикасы
Әділет министрлігі сайтынан)

10. mp3

Балаларды қорғау күні

Бүкіл әлемде 1 маусым «Балаларды қорғау күні» ретінде аталып өтіп, ескі халықаралық мейрамдардың бірі болып саналады. Оны өткізу жөнінде шешім 1949 жылдың қараша айында Халықаралық демокра-

тиялық әйелдер федерациясының арнайы сессиясында қабылданды.

Алғашқы халықаралық балаларды қорғау күні 1950 жылы өткізілді. БҰҰ аталған бастаманы дер кезінде қолдап, балалардың өмірін, құқығын, денсаулығын қорғауды өз қызметінің басты бағыттарының біріне айналдырды.

«Балаларды қорғау күні – олардың өмірін соғыстан қорғау, денсаулығын сақтау, болашақ ұрпаққа демократиялық негізде білім мен тәрбие беру жөніндегі барша әлемдегі озық пікірлердің тоғысқан арнасы» десек – артық айтқандық емес.

Дәл осы күні болашақта адамгершілікке, әділдікке, баянды өмірге толы қоғам құру үшін оның негізі – балаларға барлық жағдай жасау керектігі тағы да паш етіледі.

БҰҰ-ның жүргізген сауалнамасына жүгінсек, бүгінгі таңда әлемде әрбір оныншы бала үлкендер тарапынан жасалатын зорлық пен зомбылыққа ұшырайды екен.

Әлемде өмірі қатерге толы балалар да баршылық. Аш-жалаңаштық, соғыс өрті,

терактілер балалардың ғана емес, үлкендердің де психикасына кері әсерін тигізеді. Бұл – қорғансыз балалардың басына түскен үлкен ауыртпалық екендігі шындық. Жасөспірімдер арасында нашақорлар саны өсуде, олардың жартысынан астамы ішімдік ішуден де кет әрі емес.

Балаларды қорғау күні – мереке ғана емес, сонымен қатар, болашаққа бағдар жасайтын маңызды шараның бірі. Адамзаттың алдында тұрған зор міндет – болашақ ұрпақтың бақытты өмірін қалыптастыру.

11. mp3

Отбасы тәрбиесі қай кезден басталады?

Баланы балабақшадан бастап тәрбиелеу керек дейміз ғой, шындап келгенде, қазақ халқы тәрбиені балаға іште жатқан кезде-ақ бере бастаған. Келінді тәрбиелеу арқылы іште жатқан шарананы тәрбиелеген. Мысалы, келіннің аяғы ауырлағаннан бастап, оның болашақ ана екенін елге білдіріп, сол үйдің шаңырағына ақ шүберек

байлап қойған екен. Содан бастап ол келінге үлкен-кіші демей жұрттың бәрі қамқор болып жүреді. Айталық, жүкті келінге лас жұмыстарды істетпейді, жаман хабар естіртпейді.

Енесі келінді айлы түнде бұлаққа ертіп апарып, жуындыратын болған, себебі Жер-Ана адам бойындағы барлық жаман энергияны алып кететінін атам қазақ әу бастан білген ғой. Ал айлы түнде жуындыруының мәні мынада: ол – болашақ немерем айдай көпке ортақ болсын, жарығы, шарапаты көпке түссін, содан кейін судай таза, мөлдір болсын дегені екен. Ай нұрлы, сұлу болғанымен, алыста ғой, келін ел-жұртынан, ағайын-туыс жұрағатынан алыстап қалмасын деп; су мөлдір болғанымен салқын ғой, суық қой, келін суық мінезді болмасын деп, бұлаққа жуындырып келе салып, оны лаулап жанып тұрған отта жылындырады екен. Ол дегеніңіз – оттай опалы болсын, оттай жылы болсын, оттай мейірімді, берекелі болсын деп ырымдағаны екен. Енді осыны медициналық тұрғыдан қарасаңыз, ыстық пен суықтың алмасуы адамның ағза-

сына пайдалы әсер етеді емес пе? Осының барлығын қазақ білген ғой...

Бұның бәрі – өзінше бір үлкен тәрбие, жатқан үлкен философия. Ақылды ене ырымдап: «Қарағым, биік тауға қара, немеремнің өресі биік болсын; кең жазира далаға қара, немеремнің пейілі кең болсын; жайқалып тұрған шалғын шөпке қара, әдемі гүлге қара, немеремнің жаны мен тәні сұлу болсын, сұлулықты түсінетін болсын», – деп айтады екен.

Бала дүниеге келген күні, кіндігі кесілгеннен кейін, сәбилі болған шаңырақта түнімен ән айтылады, күй тартылады, шілдехана жасалады. Не үшін сол күні? Ол жай тойлау емес! Себебі дүние есігін ашқан балаға сол күні тек қана жақсы энергия беріледі, өйткені ән айтылып, күй тартылған жерде тек жақсы көңіл күй, жақсы тілек, таза ниет қана болады деп жорыған қазақ. Қысқасы, қазақ қанша көшпелі ел болса да, келінді де, баланы да 40 күн күтіп, ұрпағының қамын ойлаған.

(Зейнеп Ахметова)

Халықаралық зерттеулер (timss, pisa) форматындағы тапсырмалар үлгілері

I тоқсан

1. Мәтінді оқып, сұраққа жауап нұсқасын таңдаңдар.

Сұрақ және жауап нұсқалары	Мәтін
Фаузия Оразбаеваның «Жаһандану және мемлекеттік тіл» мақаласынан алынған үзіндідегі негізгі ойды қай сөйлем арқылы беруге болады? А) Ең алдымен айтарымыз – Ғабит Мүсіреповтің сөзімен бейнелеп түсіндірсек, «біз – сағат санап өскен ел емес, замана таңбаларын санап өскен елміз».	Жаһанданудың тілдегі көрінісі қалай болуы мүмкін деген сауалға жауап беру үшін, тілмен бірге халықтың, ұлттың басынан өткен кезеңдерге көз жүгіртуге тура келеді. Ең алдымен айтарымыз – Ғабит Мүсіреповтің сөзімен бейнелеп түсіндірсек, «біз – сағат санап өскен ел емес, замана таңбаларын санап өскен елміз».

В) Соған қарамастан, барлық рухани, мәдени құндылықтарды сақтап, ұрпақтан ұрпаққа, ХХІ ғасырға аман алып жеткен ұлы құндылық – тіл, қасиетті қазақ тілі.

С) Қазіргі уақытта әкесі мен атасы қазақша әрең сөйлеп, өз ойын қазақша қиналып жеткізгенімен, баласы мен немересі қазақша әлдеқайда еркін сөйлейтін отбасын жиі кездестіруге болады.

Д) Жаһандану кезінде тәуелсіздігімізді сақтап қалғымыз келсе, ең әуелі тілімізді қорғай отырып, оның мемлекеттік тіл ретінде тамыр жаюына бәріміз бірдей жауап бергеніміз жөн.

Тілші ғалымдар А.Байтұрсынұлының, Қ. Жұбановтың, Н. Сауранбаевтың көзқарастары мен пікірлері басқа ұлттардың ойшылдары ұсынған көзқарастардан кем емес еді. Бірақ олар қазақ халқына, одан әрі әлемге жеткен жоқ. Соған қарамастан, барлық рухани, мәдени құндылықтарды сақтап, ұрпақтан ұрпаққа, ХХІ ғасырға аман алып жеткен ұлы құндылық – тіл, қасиетті қазақ тілі.

Қазіргі уақытта әкесі мен атасы қазақша әрең сөйлеп, өз ойын қазақша қиналып жеткізгенімен, баласы мен немересі қазақша әлдеқайда еркін сөйлей-

	тін отбасын жиі кездестіруге болады. Бұл мәселенің басы ғана. Жаһандану кезінде тәуелсіздігімізді сақтап қалғымыз келсе, ең әуелі тілімізді қорғай отырып, оның мемлекеттік тіл ретінде тамыр жаюына бәріміз бірдей жауап бергеніміз жөн.

2. Ережелерді толықтырып, берілген сұрақтың қажетті жауап нұсқасын таңдаңдар.

Сұрақ және жауап нұсқалары	Ережелер
Стиль дегеніміз не? Тіл қолданысына қарай стиль қандай топтарға бөлінеді? Стиль түрлерін атаңдар.	Стиль дегеніміз ... Тіл қолданысына қарай стиль ... Ғылыми стиль ... Кітаби-жазба стиль ... ...

	Публицистикалық стиль ... Ресми іскерлік стиль ... Көркем әдебиет стилі ...

II тоқсан

1. Ережені негізге ала отырып, тапсырманы орындаңдар.

Тапсырма мен мысалдар	Ереже
Берілген сөйлемдерді құрылысына қарай ажыратыңдар. А) Біздің ғаламшарымыз, адамзат өмірі үнемі өзгеріп отырады.	Жай сөйлем бір не бірнеше сөз бен сөз тіркесінен құралып, жалаң ойды білдіреді.

В) Әлемдік маңызы бар іс-шараға дайындық барысында үлкен мақсат, жауапкершілік және міндеттер тұрады. С) Осылайша тарихи әділеттік орнап, бабаларымыздың ұлы арманы орындалды. Б) Әр қазақстандық бүгінгі күнді өзінің жеке тәуелсіздігі мен табысты күні есебінде мерекелей алады.	Құрмалас сөйлем екі не одан да көп жай сөйлемнен құралып, күрделі ойды білдіреді.

2. Мәтін мазмұнымен танысыңдар. Сұраққа жауап нұсқасын таңдаңдар.

Мәтін	Сұрақ және жауап нұсқалары
Астанадағы бүкіләлемдік көрме 3 айға дейін жалғасты. Оған әлемнің 100-ге жуық елі және 10 халықаралық ұйым қатысты. «ЭКСПО-2017» көрмесі-	Мәтіндегі негізгі ой қайсы? А) Бүкіләлемдік көрме 3 айға дейін жалғасты.

нің «Болашақтың энергиясы» тақырыбы ең үздік әлемдік энергия сақтау технологиясын – баламалы энергия көздерін пайдалануда жаңа әзірлемелер мен технологияны қолдануға мүмкіндік береді.

Сондай-ақ көрме елдің өндірістік қуаты мен ғылыми базасын технологиялық жаңғырту және экономиканы жүйелі әртараптандыруға қуатты серпін береді.

Мұндай ауқымды іс-шараны өткізуге, соның ішінде көрмелердің құрылысы мен инфрақұрылымына шағын және орта бизнес атсалысатын болады.

В) «Болашақтың энергиясы» тақырыбы – ең үздік әлемдік энергия сақтау технологиясы.

С) Экономиканы жүйелі әртараптандыру үшін қуатты серпін береді.

Б) Мұндай іс-шараны өткізуге шағын және орта бизнес атсалысатын болады.

3. Берілген сөйлемдерді ережемен сәйкестендіріңдер.

Мысалдар	Ережелер
А) БҰҰ-ның Бас Ассамблеясы біздің ел Президентінің ұсынысын мақұлдап, 29 тамызды Халықаралық ядролық қару-жараққа қарсы күрес күні деп жариялады. В) 1993 жылғы қаңтардың 28-інде Қазақстан Республикасының тұңғыш Конституциясы қабылданды: негізгі Заң 4 бөлімнен, 21 тараудан, 131 баптан тұрды. С) 1995 жылы 30 тамызда еліміздің жаңа Конституциясы қабылданды және бұл негізгі Заңымызда республиканың экономикалық күш-қуаты мен мүмкіндіктері ғылыми тұрғыдан тиянақталды.	Құрмалас сөйлемнің құрамындағы жай сөйлемдердің байланысу тәсілдері: 1) интонация арқылы іргелесе байланысады; 2) жалғаулық шылаулар арқылы байланысады; 3) алғашқы жай сөйлемінің баяндауышы тиянақсыз тұлғада келіп, келесі жай сөйлеммен ұласпалы түрде құрмаласа байланысады.

Глоссарий

Жаһандану немесе глобализация (ағылш. global – «әлемдік», «дүниежүзілік») – жалпы-әлемдік саяси, экономикалық, мәдени және ақпараттық тұтастықтың құрылу үрдісі.

Реплика – диалог үстінде қарсылық білдіру мәнінде айтылатын қысқаша жауап.

Инфографика – ақпаратты, білімді графикалық тәсілдер арқылы ұсыну. Мәтін мен графиканың (диаграмма, блок-сызба, кесте, карта) үйлестіріліп берілуі.

БҰҰ (Біріккен Ұлттар Ұйымы) – екінші дүниежүзілік соғыстан кейін КСРО, АҚШ, Қытай және Ұлыбритания мемлекеттерінің белсенділік танытуымен құрылған халықаралық ұйым. Бас кеңсесі АҚШ-тың Нью-Йорк қаласында орналасқан.

ЮНЕСКО (ағылш. United Nations Educational and Cultural Organization) – БҰҰ-ның білім, ғылым мен мәдениетті дамыту істері бойынша мамандандырылған ұйым. 1945 жылы 16 қарашада құрылды, штаб-пәтері Францияның Париж қаласында орналасқан.

ЕҚЫҰ (Еуропадағы Қауіпсіздік және Ынтымақтастық Ұйымы, ағылш. Organization for

Security and Co-operation in Europe) – саяси диалог құруға арналған халықаралық ұйым. Негізгі мақсаты – жетілдірілген басқару мен демократиялық үрдіс негізіндегі аймақтық тыныштық пен қауіпсіздікті сақтау.

ШЫҰ (Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы) – 1996 жылы «Шанхай бестігі» деген атаумен құрылған халықаралық ұйым. Құрылтайшылар болып Қазақстан, Қырғызстан, Қытай, Ресей және Тәжікстан кірген. 2001 жылы Өзбекстан ұйымға кіргеннен бастап Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы (ШЫҰ) деген атпен тұрақты істейтін үкіметаралық ұйым.

Конституция, Ата Заң (лат. *constitutio* – «құрылым») – мемлекеттің негізгі заңы, мемлекеттік құрылыстың құқықтық негізін қалыптастырушы құжат.

Императив – талап, бұйрық, заң. Жеке тұлғаның ұстанған ережелеріне қарсы жалпыға бірдей ережелер.

Конвенция (лат. *conventio* – «келісім») – кез келген саладағы адамдардың мінез-құлқының және іс-әрекетінің, сондай-ақ жаһандық мәселелерді шешу барысында келісім бойынша қабылданған ережелер мен қағидалар.

Опекун – кәмелет жасына жетпеген балаға бекітілген қамқоршы.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақ тілі. Орта білім беру мазмұнын жаңарту аясында негізгі орта білім беру деңгейінің 5-9-сыныптарына арналған оқу бағдарламасы. – Астана, 2016.
2. «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия. Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998.
3. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Алматы, 2011.
4. Айбын. Энциклопедия. Бас редакторы Жақып Б. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011.
5. Назарбаев Н. Тәуелсіздік дәуірі. – Астана, 2017.
6. Сапаров Қ. Тіл мен тарих тамырлас / «Ана тілі» газеті, 28 маусым, 2014.
7. Саяси түсіндірме сөздік. – Алматы: Дайк пресс, 2008.
8. Әуезов М. Шығармаларының 20 томдық толық жинағы. 1-том. – Алматы: Жазушы, 1979.
9. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна, 2005.
10. Мүсірепов Ф. Қазақ әйелі. Роман және өңгімелер. – Алматы: Жалын, 1982.
11. Жұмаділов Қ. Қаздар қайтып барды. – Алматы: Жазушы, 1968.

12. Әбдіхалықова Г. Ұлағатты отбасы – ұлт құндылығы / «Егемен Қазақстан» газеті, 8 қыркүйек, 2016.

13. Ермекова Т., Оданова С. Кестелі грамматика. – Алматы, 2015.

14. Отарбекова Ж., Нұржанова Б., Байтымбетова П. Нормативті қазақ тілі. – Алматы, 2015.

15. Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана: Елорда, 2000.

16. Қазақ тілінің орфоэпиялық анықтағышы. – Алматы, 2004.

17. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы: Мектеп, 1984.

Электронды қорлар

1. www.akorda.kz	12. bhews.kz/kz/news
2. abai.kz	13. latyn.mtdi.kz
3. history.kz	14. 7kun.kz
4. www.aktobegazeti.kz	15. zakon.kz
5. massaget.kz	16. inform.kz
6. www.enu.kz	17. stat.gov.kz
7. egemen.kz	19. www.enbek.gov.kz
8. baq.kz	18. biocenter.kz
9. alashainasy.kz	20. kartv.kz
10. kitap.kz/audiobook	
11. www.youtube.com/watch?	

Мазмұны

Алғы сөз 5

I БӨЛІМ. ЖАҒАНДАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ. СТИЛИСТИКА

§ 1. Қазақстанның үшінші жаңғыруы:
жаһандық бәсекеге қабілеттілік.....9

§ 2. Жаһандану дәуірі мен ана тілі 16

§ 3. Қазіргі заманғы жаһандық мәселелер ...26

§ 4. Мәдени жаһандану процесі 31

§ 5. Латын әліпбиіне көшу –
жаһандану талабы 36

§ 6. Жаһандағы қымбат 7 бренд 44

§ 7. Жаһандану процесіндегі Қазақстанның
құндылық бағдарлары.....51

II БӨЛІМ. ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН. «ЭКСПО-2017». СИНТАКСИС

§ 1. Қазақстан Республикасының
Тәуелсіздік күні.....58

§ 2. Тәуелсіз Қазақстанның халықаралық
жетістіктері.....67

§ 3. Тәуелсіз Қазақстаным 80

§ 4. Қазақ елінің тұңғыш Президенті	89
§ 5. Қазақстан Республикасының елордасы... ..	98
§ 6. Есіл жағасындағы арман қала.....	106
§ 7. Болашақтың энергиясы	111
§ 8. «ЭКСПО-2017» – Қазақстанның мақтанышы	118

III БӨЛІМ. АДАМ ҚҰҚЫҒЫ МЕН БОСТАНДЫҒЫ. СИНТАКСИС

§ 1. Азаттықтың Ата Заңы.....	125
§ 2. Азаматтардың құқықтары мен бостандығы	131
§ 3. Адам құқығы – мемлекеттің басты қуаты	137
§ 4. Әйел құқығы.....	146
§ 5. Бала құқығы – басты құндылық	155
§ 6. Бала құқықтарының қорғалуы	163
§ 7. Туған жерге туың тік	171

IV БӨЛІМ. ОТБАСЫ ЖӘНЕ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ӨЗГЕРІС. СИНТАКСИС

§ 1. Отбасы – ұлт құндылығы.....	178
§ 2. Демография деген не?	184
§ 3. Қазақстан Республикасының демографиялық жағдайы	191
§ 4. Қазақстанның демографиялық саясаты.	197

§ 5. Демографиялық ахуалы	
нашар мемлекеттер.....	205
§ 6. Әлемдегі демографиялық өзгерістер...	211
§ 7. Қазақстандағы отбасы күні	217
Тыңдалым мәтіндері	224
Халықаралық зерттеулер (timss, pisa)	
форматындағы тапсырмалар үлгілері	240
Глоссарий.....	248
Пайдаланылған әдебиеттер.....	250

Оқу басылымы

Т. Н. Ермакова
К. Ә. Бертілеуова
Р. А. Абишева

ҚАЗАҚ ТІЛІ

1-бөлім

Арнайы мектептердің (сыныптардың)
көру қабілеті бұзылған (нашар көретін)
10-сынып оқушыларына арналған оқулық

Суретшілері А. Айтжанов, Д. Қдыров,
Бас редакторы Қ. Қараева
Редакторы Н. Әбдіжаппарова
Техникалық редакторы В. Бондарев
Көркемдеуші редактор Е. Мельникова
Бильд редакторы Ш. Есенкулова
Суретші-безендіруші О. Подопригора
Мұқабаның дизайні В. Бондарев, О. Подопригора
Беттеген С. Сулейменова, Т. Жумагулова,
Л. Костина, С. Ильясова

«ӘБЕО орталығы» ЖШС-інде үлкейтілген қаріпке
бейімдеген: С. Н. Толеутаева

Басуға 00.00.2022 қол қойылды.
Есептік баспа табағы *****. Шартты баспа табағы *****.
Пішімі 70x100 $\frac{1}{16}$. Офсеттік қағаз.